

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ національних академій наук України, присвячені 25-й річниці Незалежності України

У поважній президії зборів (фото 1 і 2)

Президент України Л. Кравчук,
перший віце-президент НАН України
академік НАН України В. Горбулін,
Президент України Л. Кучма;

Віце-прем'єр-міністр України В. Кириленко,
Президент України В. Ющенко,
перший віце-президент НАН України В. Горбулін,
Президент України Л. Кучма,
президент НАПН України В. Кремень,
президент НАМН України В. Цимбалюк,
президент НААН України Я. Гадзало,
віце-президент НАМ України В. Сидоренко;

у залі (фото 3) — віце-президент НАН України
академік НАН України А. Загородній,
академіки НАН України В. Сторіжко,
Я. Яцків, Ю. Кундієв, Е. Лібанова, П. Толочко,
Б. Олійник та інші учасники

Фото прес-служби НАН України

23 серпня 2016 року в Києві відбулася ювілейна сесія Загальних зборів Національної академії наук України та національних галузевих академій наук України, присвячена 25-й річниці Незалежності України.

На початку сесії були оголошені вітання, що надійшли від Президента України **П. Порошенка** та президента НАН України академіка НАН України **Б. Патона**.

Учасниками заходу були Президенти України **Л. Кравчук** (1991—1994), **Л. Кучма** (1994—2005) і **В. Ющенко** (2005—2010), керівники Національної академії наук, Національної академії аграрних наук, Національної академії медичних наук, Національної академії педагогічних наук, Національної академії правових наук та Національної академії мистецтв України, представники органів державної влади та засобів масової інформації, активні учасники подій кінця 1980-х — початку 1990-х рр., провідні вчені й громадські діячі, які відігравали значну роль у тогочасному суспільно-політичному житті й державотворчих процесах, та багато інших представників науки, освіти і культури України. Під час заходу заслухали доповіді про здобутки вітчизняної академічної науки та вагомий внесок учених у становлення й розвиток нашої незалежної держави. ■

ІВАН ФРАНКО:

від соціального радикалізму та федералізму до національної демократії, державності та християнізму

Євген Нахлік
доктор філол. наук,
професор,
член-кореспондент НАН України,
директор
Інституту Івана Франка
НАН України,
м. Львів

Іван Франко пройшов складну еволюцію світогляду, суспільно-політичних та естетичних уявлень, був досить різний у ранній, зрілий і пізній періоди життєвого шляху. Непогамовний у пізнанні світу, він у ненастанних світоглядних пошуках критично оцінював свої погляди, опановував нові філософські та естетичні віяння. Є підстави говорити про *чотири етапи* в еволюції Франка як мислителя й особистості і про те, що в цій еволюції виявилися *чотири різних Франка*.

На *першому й другому* етапах (від середини 1870-х рр. — до середини 1890-х) Франко обирає естетичні й суспільні теорії та ідеології, якими захоплюється, на які спирається, які обстоює і пропагує, у руслі яких розвивається. *Ранній Франко* дошукується художньо-літературних взірців, за якими міг би творити. Після короткотривалого періоду, за означенням самого письменника, “молодечого романтизму”¹, а при тім русофільського консерватизму з традиційною релігійністю², а також фольклорного та літературного українофільства і козакофільства (*перший Франко*, 1873 — перша половина 1876 р.), його орієнтирами стають позитивізм, “соціалістично-федералістичний” радикалізм (“громадівство”) Драгоманова, теорія “наукового соціалізму” Маркса, Енгельса і Лассаля, а в літературі — естетика і практика європейського, передусім французького, натуралізму, російський реалізм (*другий Франко*, від середини 1876 р.).

На *третьому етапі* (від смерті Драгоманова 1895 р. до кінця 1907-го) Франко поступово переоцінює свої ідеологічні погляди попереднього етапу. З набуттям зрілості в письменника виробляється власна думка про художні, естетичні, філософські, суспільно-політичні та історичні речі і явища. Зрілий (*третій*), сказати б, постдрагоманівський і водночас вершинний Франко осмислює світ на основі свого суспільного досвіду, враховує реалії тогочасного цивілізаційного розвитку, переконуючись, що книжні знання й теоретичні побудови далеко не завжди

¹ Див. “Передмову” до другої редакції роману “Петрії й Добошуки” (Чернівці, 1913) [т. 22, с. 327—329]. Тут і далі — покликання на вид.: Франко І. Зібрання творів: у 50 т. — К.: Наук. думка, 1976—1986; Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п’ятдесяти томах. — К.: Наук. думка, 2008. — Т. 51—53; 2011. — Т. 54; ПК — Покажчик купюр [до вид.: Франко І. Зібрання творів: у 50 т.]. — К.: Наук. думка, 2009.

² Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856—1886). — К.: Критика, 2006. — С. 159—162.

Портрет Івана Франка.
Є. Безніско, 2011 р.

й не в усьому підтверджуються дійсним життям. Це **Франко**–“ревізіоніст” набутої ним книжної культури. Полягає цей ревізіонізм насамперед у критичному перегляді свого ставлення до марксизму-енгельсизму, “наукового соціалізму”, а також до анархізму та федералізму **Драгоманова** в соціології та політиці й до натуралізму та реалізму — в літературі. На перших двох етапах **Франко** більше захоплюється, на третьому — роздумує.

Від початку 1908 р., коли **Франко** нагло захворів, і до кінця життя тривав *четвертий етап*: у письменника в стані гострого перебігу душевної недуги, а відтак її ремісії, змінюється світосприйняття. Доти переконаний позитивіст, матеріаліст і атеїст, **Франко** тепер безпосередньо відчуває присутність у своєму психічному бутті якогось іншого, “паралельного”, світу духів, існування якого він раніше не визнавав (принаймні явно). У пізнього (*четвертого*) **Франка** з його новим, на нещастя, хворобливим, досвідом проривається інтуїтивне відчуття Бога, акцентована схильність до сприйняття християнської ідеї братолюбства.

Між соціалістичною і народовською ідеологіями

Рання творчість **Франка** (1878—1883) виявляє його ідеологічне перебування між двома українськими угрупованнями в Галичині — радикалами-соціалістами і народовцями (польське *narodowcy* — націоналісти).

У брошурі “Катехізм економічного соціалізму”, написаній 8 серпня 1878 р. польською мовою нібито від імені “нас, поляків” (задня конспірації місцем написання вказано Липськ, тобто Ляйпциг) і того ж року виданій анонімно без назви (передрукована в українському перекладі під редакторською назвою “[Що таке соціалізм?]” [т. 45, с. 44—55]), **Франко**, начитаний у марксизмі (покликався на “*Карла Маркса, відомого німецького соціаліста*” [т. 45, с. 45]), стверджував, що “розвиток кожної народності, — справді прекрасний і вільний — може настати тільки при соціалістичному ладі як найвільнішому і такому, що забезпечує народові матеріальне існування”. Як аргумент проти національної державності, він повторював марксистську тезу про соціальну експлуатацію як найбільше зло, що не зникне й у національній капіталістичній державі: “<...> незалежність політична взагалі нічого не значить для людей порівняно з внутрішнім соціальним рабством. <...> Яка користь нам з того, що будемо мати власного короля, в той час як лихварі і капіталісти будуть нас обдирати і визискувати, як і раніше?” [т. 45, с. 55]. У листі до **Ольги Рошкевич** від 20 вересня 1878 р. **Франко** висловив упевненість у можливості федеративного вирішення національного питання при майбутньому “соціалістичному ладі”: “Народи культурні вступають з собою в вічну федерацію, а всякі можливі їх звяди залагоджує межи-народний виборний суд. <...> при таким ладі зможуть далеко скорше і свободніше розвиватися поєдинчі народності”, бо “соціалістичний лад зовсім не противний національному розвиткові” [т. 48, с. 113].

Франків закид у статті “Література, її завдання і найважливіші ціхи” (Молот. — Л., 1878) стосовно того, “наші [галицькі. — **Є.Н.**] й українські [наддніпрянські. — **Є.Н.**] народовці так давно вже балакають о самостійності, а й досі чи не вміли, чи не сміли договоритися до ясного і одвертого заявлення свого права на самостійність політичну, якої свободна, сполучена громада людей — робітників української породи супроти других слов’янських і неслов’янських порід”, ще не означав, що сам **Франко** тоді виступав за політичну самостійність української нації, бо далі від себе він говорив взагалі про потребу “повної свободи політичної і суспільної” [т. 26, с. 9], що узгоджувалося з його попередніми висловлюваннями того ж року про соціалістично-федералістичне вирішення національного питання. Показово, що в листі до **Михайла Павлика** в Женеву наприкінці червня 1879 р. **Франко**, обстоюючи пріоритет соціального прогресу, сміхався над консервативним самостійницьким україноцентризмом народовця **Володимира Барвінського**, постульованим у статті “Відповідь п. М.П. Драгоманову (з причин нападів в “Громаді)” (Правда. — 1879. — Вип. 6): “Д[обродій] Барв[інський] друкує тепер у “Правді” страшне сокрушення **Драгоманова**, але то таке сокрушення, що ви всі там і не стямитеся, побачите! <...> А то геть-геть забрали нас під свою диктатуру і запрягають у ярмо якогось там неозначеного прогресу, а тут ми, смиренні люди, прогресу ніякого не бажаємо, а тільки своєї самостійної національності. <...>

Нам нашої самостійності і самоуправи давайте, а скоро те, то наш народ і без прогресу геть-геть забіжить” [т. 48, с. 188, 189]. Наприкінці листа **Франко** обурювався, що **Павлик** надіслав йому якусь “статтю про гетьманів” [т. 48, с. 190] (можливо, розвідку **І. Нечуя-Левицького** “Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький”, видану згодом у Львові 1881 р.): “Хіба <...> нема що ліпшого друкувати, як таке свинство, котре нікого не обходить, крім Барв[інського] et сотр[аніат] [і компанію (лат.). — **Є.Н.**]. Нам тепер треба подавати важніші речі — у нас і так тога нещасна, лихо понята історія довела до того безглузлого націоналізму та самостійництва, котрим “Правда” так величається, як порося орчиком” [т. 48, с. 190—191].

Хоча в брошурі польською мовою “Program socjalistów galicyjskich” [“Програма галицьких соціалістів”], яку **Франко** написав разом із польськими діячами **Болеславом Червенським** та **Людвіком Інлендером** 1880 р. (видана в Женеві 1881-го), стверджувалося: “Національна справа відносно самої основи соціалізму є справою другорядною <...>” [т. 45, с. 454], — усе ж автори заявляли: “Ми є прихильниками якнайширшої федерації і переконані, що кожний народ може розвиватися успішно тільки при умові окремого існування і цілковитої свободи” [т. 45, с. 460]. Отож у вирішенні національного питання **Франко** в тих роках стояв на соціалістичних і федеративних засадах.

Політично-філософське послання “Товаришам із тюрми” (1878) було поетичним викладом ідеалу універсального суспільного ладу — “країни святої, / Де братерство, і згода, й любов”: “Наша ціль — людське щастя і воля”, “братерство велике, всесвітнє” [т. 3, с. 335, 336]. Виразно радикальним у політичному і філософському сенсі став “Гімн” (“Вічний революціонер”) (1880), яким згодом відкривалися “Замість прологу” перше (1887) та друге (1893) видання збірки “З вершин і низин”. Із “Гімном” перегукується соціально-революційний маніфест “На суді” (30 квітня 1880 р.), у якому “Звалити наш суспільний лад” з його антагонізмом “багачів”, “панів, царів” і пригнобленого “люду німого”, “робучих рук” поет сподівається “правдою, і працею, / Й наукою”, але допускає також “війну криваву” [т. 1, с. 53].

Як політичний мислитель, теоретик суспільного розвитку **Франко** й тоді, й у зрілому віці був відкритий до сприйняття різних шляхів поступу — мирних (культурних) і насильницьких, не обмежувався на одних і не відкидав інших; залежно від обставин, готовий був визнати доцільність і правомірність збройної визвольної боротьби (вірш “Беркут”, 22—24 травня 1883 р.), не кажучи вже про те, що вважав конечною і справедливою війну для захисту своєї країни та Вітчизни від чужоземного загарбника-“лиходія” (вірш “Супокій”, 15 липня 1883 р.).

У вірші “Моя любов” (27 червня 1880 р.) задекларовано єдність національного та загальнолюдського — любов до України немислима без “святої любові” “До всіх, що лють свій піт і кров, / До всіх, котрих гнетуть окови”, тобто всіх трудящих і поневолених людей на землі:

Портрет Івана Франка. “В день народження Генія”.
Є. Безніско. Пастель, 27 серпня 2011 р.

Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце Боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, кохана Вкраїно! [т. 1, с. 83]

У вірші “Розвивайся, лозо, борзо...” (1880) відродження України, котра, як Природа, “Оживає, розриває / Пути зимовії, / Обновляється в свіжій силі / Й свіжій надії”, подається не як самодостатнє, а як таке, що слугує поступові усього людства: “Зеленійся, рідне поле, / Українська ниво! / <...> щоб світу добра служба / З твого плоду стала.” [т. 1, с. 28]. У віршованих “Гадках на межі” (1881) воля України також невіддільна від загальнолюдської перспективи, притім соціалістичної за організацією праці: “Я думав про людське братерство нове, / <...> чи в світ воно швидко прийде? / І бачив я в думці <...>: / Управлена спільним трудом, та рілля / Народ годувала щасливий, свободний. / <...> се Україна, свободна, нова.” [т. 1, с. 186].

Поетична “Посвята Михайлові Петровичу Драгоманову” (1882) теж поєднує загальнолюдські ідеали, на які орієнтував молодих галицьких радикалів їхній женевський наставник, з омріяним національним ідеалом:

Та ж Ти вказав нам путь, куди іти,
Як життя і кров до людськості скарбниці,
До поступу будови докладати, —
Добра собі в добрі для всіх шукати.

Звертаючись далі до свого вчителя, **Франко** віршував, що галицькі учні-“сини” “враз з Тобов бажать, <...> щоб Тебе із вигнання, із дали / На вольній ми Вкраїні повітали!” [т. 52, с. 120–121]. Під “вольною Вкраїною” тут треба розуміти, найпевніш, здобуття соціальних і національних прав.

Тим часом у 1880–1886 рр. **Франко** тою чи тою мірою співпрацював з народовськими часописами “Діло”, “Зоря”, “Правда”, “Зеркало” і “Нове Зеркало”, почасти зближуючись із їхніми редакторами **В. Барвінським**, **Дам'яном Гладилевичем**, **Омеляном Партицьким**, **Корнилом Устияновичем**, за посередництва радикала **Івана Белея**, редактора “Діла”, який урешті перейшов до народовців. Підтримував зв'язки і з патріотично налаштованими діячами київської “Громади”, передусім **Олександром Кониським** і **Володимиром Антоновичем**. Завдяки цьому, та й назагал під впливом народовського середовища, преси, різних заходів (літературно-музичних шевченківських та інших вечорів, народних віч) **Франко** написав у 1880–1884 рр. низку суто національно-патріотичних поезій. Гімн “Не пора, не пора, не пора...” (між 1880 і березнем 1884 р.) проіннятий ідеями національної самодостатності (“*Нам пора для України жити*”), згоди і консолідації (“*не пора / В рідну хату вносити роздор?*”, “*Під України єднаймося прапор*”), а також жертвовної самопосвяти і національної “волі” (“*Узавзятий, важкій боротьбі / Ми поляжем, щоб волю і щастє і честь, / Рідний краю, здобути тобі!*”) [т. 52, с. 21]. Як розуміти цю “волю” “Рідного краю”? Як українську державність? Із тогочасних політично-публіцистичних роздумів **Франка** знаємо, що поняття національної волі він не ототожнював із поняттям національної державності, а пов'язував, згідно з теорією федеративного соціалізму, зі соціальними та національними правами і свободами.

Національно-підкульовані та єднальні акценти розставлено також у вірші “Розвивайся, ти, високий дубе...” (17 березня 1883 р.): “*Пора, діти, добра поглядіти / Для власної хати, / Щоб газдою, не слугою / Перед світом стати!*”; “*уставаймо, єднаймося, / Українські люди!*” Понад те, у цьому вірші озвучено соборницько-державницьку ідею — поет вірить, що “*Встане славна мати Україна, / щаслива і вільна, / Від Кубані аж до Сяна-річки / Одна, нероздільна*” [т. 52, с. 23, 24]. В художньо-умовній образності вірша “Святовечірня казка” (1883) ліричне “я” зосереджується на рідній “Русі-Україні”, соборницький мотив переплітається з національно-визвольним і консолідаційним: “*Отсе моя держава <...>: / Дністер, Дніпро і Дон, Бескиди і Кавказ, <...> Судьби сповниться доля, / І швидко власть чужа пропаде з сего поля.*”

У зворушливому поетичному некролозі “На смерть бл[аженої] п[ам’яті] Володимира Барвінського дня 22 січня (3 лютого) 1883 року” (Діло. — 1883. — № 9/10, 27.І/8.ІІ) **Франко** звеличував лідера народовців як “*ратника за рідний люд*” [т. 52, с. 122], а через рік склав новий шанобливий вірш “Спом’янім! (В перші роковини смерті Володимира Барвінського)” (Нове Зеркало. — 1884. — № 3, 1/13.ІІ; підп.: Живий),

у якому знову уславлював “Козака Володимира”, “*що на сторожі / Руси згинув*”. У другому вірші підкреслено пріоритетну для народовців національну перспективу: “*Праця лиш о власній силі / Нам збудує волі дім*” [т. 52, с. 124]. Обидві хвалебні присвяти викликали незадоволення у **Драгоманова** та його найвірнішого послідовника-радикала **Павлика**, і вони дорікали **Франкові** за “панегірики” **Барвінському**.

Тим часом у рецензії (Світ. — 1882. — № 15) на збірку “Хуторна поезія” **Пантелеймона Куліша** **Франко** розв’язував питання української державності дво-яко. Щодо історичного минулого шкодував, що козацька Україна не змогла вибороти незалежності: “*Хто знає, чи не була б нині Україна освіченою, самостійною країною, коли б при допомозі Мазепи удалось було шведам побити під Полтавою Петра?*” [ПК, с. 13]. А щодо майбутнього орієнтувався на доктрину **Енгельса** про неможливість побудови соціалізму в окремо взятій країні (“Принципи комунізму”, 1847), тому піддав критиці Шевченків вислів із послання “І мертвим, і живим...” “*В своїй хаті своя правда, і сила, і воля*”: “*<...> в будущині воля в нашій, українській хаті неможлива без рівночасної волі у всіх сусідніх нам слов’янських хатах, а й тога знов неможлива без волі в цілій Європі. Значить, і воля, свобода, коли має бути правдивою, повною волею у нас, мусить ґрунтуватися на волі міжнародній, загальнолюдській*” [т. 26, с. 162]. Звичайно, чим більше сусідніх країн дотримується ліберально-демократичних засад (**Франко**, однак, мав на увазі соціалістичні), тим сприятливіше для “волі” суміжної держави, але це не означає, що окремі країни не можуть бути самі по собі досить вільними. Взагалі не раз трапляються відмінності між тим, як висловлювався **Франко** у поезії під натхненням і формальними вимогами віршового розміру, і тим, що він писав у публіцистичних та наукових працях.

Наслідком зближення з народовцями стала й національно акцентована **Франкова** стаття “Наше теперішнє положення”, яку надрукувало народовське “Діло” (1883. — № 19, 17.ІІ/1.ІІІ; № 21, 22.ІІ/6.ІІІ; № 23, 26.ІІ/10.ІІІ; без підп.). У ній **Франко** заявляв: “*Ми, русини, від давен-давна були і єсьмо елементом автономічним і федеративним; ми переконані, що тільки на дорозі найобширнішої культурної, адміністративної і судової автономії поодиноких племен і їх дружнього федеративного зв’язку дасться перевести регенерацію державного життя <...>*” [т. 46, кн. 1, с. 308]. Сказане це було з приводу розширення компетенції Галицького крайового сейму, чого домагалися польські послы до Державної Ради у Відні. Попри те, що **Франко** раніше спонукував галицьких і наддніпрянських народовців бути послідовними й заявити про право українців “на самостійність політичну”, сам він тепер виявився політичним реалістом і обмежився автономістсько-федеративною заявою, яка в такому обережному формулюванні (без пов’язання із соціалізмом та конкретизації щодо національно-територіального поділу Галичини) відповідала поглядам і місцевих поляків, і народовців, і драгоманівців.

Розкол у РУРП на національних державників і драгоманівців

На установчому з'їзді Русько-української радикальної партії (РУРП) 4—5 жовтня 1890 р. **Франко** й **Остан Терлецький** рішуче відхилили пропозицію **В'ячеслава Будзиновського** записати в максимальній частині програми домагання відбудови української держави, а в мінімальній — поділу Галичини на польську (Західну) й українську (Східну), мотивуючи це тим, що такий поділ роз'єднає сили українського та польського селянства у боротьбі з польською шляхтою³. На той час **Франко** під впливом **Драгоманова** віддавав перевагу соціалістичній ідеї над національною. Ухвалено на вічі галицьких українців у Відні 18 грудня 1890 р. резолюцію, якою стверджувалося, що “суспільність руська для уможливлення її культурного життя мусить посідати повну самостійність політичну”, тобто управляти “сама своїм суспільним життям”, **Франко** і **Павлик** піддали різкій критиці в редакційній статті “Руське державне право і народна справа”, бо вважали, що “<...> програма “радикалів” віденських основана на фікції державности, а посередно на інтересах тих верстов, котрі в разі заведення самостійної руської держави в першій лінії з неї би користали, коли тим часом доля робучого люду, в такій самостійній державі, могла би навіть погіршитися”. На переконання авторів, національна державність не обов'язково веде до соціального добробуту народних мас, а в тогочасних умовах навіть становить перешкоду для нього. Важливішим натомість є домагатися встановлення соціалістичного ладу, бо це, мовляв, дасть змогу запровадити дійсне суспільне (громадське) самоврядування: “Самостійність політична в наших часах — се діло страшенно коштовне: для її виборення і піддержування потрібно затрати такої маси сил і капіталів, що ними любісінько, в рамках існуючих держав, можна устроїти людові робучому далеко кращіше життя. Приміри Сербії, Болгарії, Румунії показують нам наглядно, що самостійність політична, навіть дуже дорого окуплена, зовсім іще не значить поправу долі робучого люду, ані не запевнює цілої “самостійної держави” від чужого визискування економічного і політичного. Нині, при величезнім розвою капіталізму, самостійність політична малих держав є майже простою фікцією <...>. Управляти своїм суспільним життям міг би народ тільки тоді, коли би був уведений в життя в найширшій мірі ідеал соціалістичний <...>”⁴.

Портрет Івана Франка.
Є. Безніско, 1 вересня 2010 р.

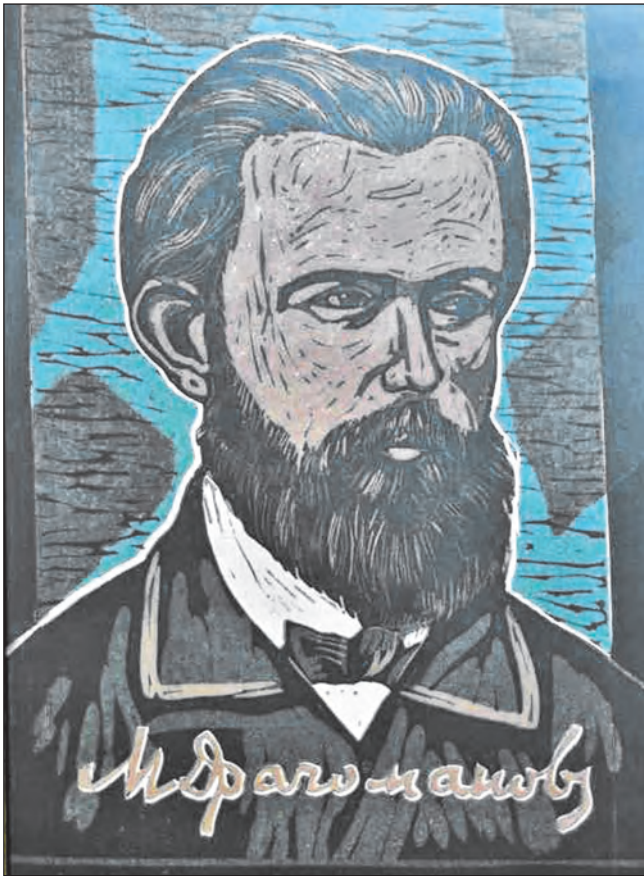
Як на негативний приклад **Франко** і **Павлик** вказали на молодочеський націоналізм, котрий призвів до того, що “більшість чеських інтелігентних людей дійшла до крайнього фанатизму національного, так що, напр[имір], уважає для себе обов'язком не прочитати ані одної німецької книжки”; притому “в відносинах суспільних той націоналізм дуже добре годиться з безоглядним визискуванням свого ж таки брата-чеха робітника”. Лейтмотивом усієї статті стала критика тих, хто “високо держить стяг націоналізму, але дуже низько стяг інтересів робучого люду”⁵. Зі статті видно, що автори орієнтувалися не так на державу як форму специфічної політичної організації суспільства, як на громадянське суспільство: “<...> думка “радикалів” віденських про таку “самостійність політичну, при котрій би народ сам управляв цілим своїм життям суспільним”, являється в наших очах простою нісенітницею, бо ж суспільне життя тільки в дуже невеликій мірі управляється управами політичними”⁶.

³ “Іван Франко промовляв дуже остро проти домагання поділу “Галиції”, кажучи, що нам “єдність краю потрібна, бо горожанську рівноправність і землю від панів здобудемо аж тоді, коли прийде загальне голосованє і усвідомлений малопольський мазур стане грудь при груді з українським хлопом та спільно з нами вдарить на польську шляхту. Коли ж край поділимо на польський і український, то така спілка з польськими хлопцями буде неможлива” (**Будзиновський В.** Ішли діди на муки : введене в історію України. — Львів : Українське Слово, 1925. — С. 28).

⁴ **Павлик М., Франко І.** Руське державне право і народна справа / Редакція // Народ. — 1891. — № 1, 1.І. — С. 9. Авторство: Іван Франко : бібліографічний покажчик, 1956—1984 / Упоряд. М.О. Мороз. — К. : Наук. думка, 1987. — С. 238, № 2717.

⁵ **Павлик М., Франко І.** Руське державне право і народна справа. — С. 10.

⁶ Там само. — С. 9.

Портрет Михайла Драгоманова.
Є. Безніско, 1987 р.

У більш ранній статті “Формальний і реальний націоналізм” (1889) **Франко** твердив, що “розвій народності [у сенсі нації. — Є. Н.] у всіх її питомих **форм** (мові, звичаях, одязі і т. п.)” “є **тільки одним з проявів розвою народу**, проявом рівнорядним з розвитком економічним, громадським, освітнім і т[аким] і[ншим]. <...> не можна його уважати за щось кардинального, найважливішого і виключно миродайного [авторитетного. — Є. Н.]: розвій народності без розвою **живого народу**, його добробуту, освіти, рівності громадської і прав горожанських [громадянських. — Є. Н.] є або пустою мрією, доктриною або штучним, тепличним витвором. <...> Нація, котра помирає з голоду, в котрій 90 % людей не вміє ні читати, ні писати і не має де факто ніякої політичної волі, — така нація потребує хліба, азбуки і конституції; театрами, концертами “національними”, романами й поезіями дуже мало її можна прислужитися” [т. 27, с. 356].

Для тодішнього **Франка**, як і для **Павлика**, “націоналізм” як “остаточно сума прикмет і потреб нації” полягав у тому, щоб домагатися насамперед “повних горожанських прав для кожного русина, для кожної громади і провінції руської”, “поправи економічного бити руського робучого люду”, “повної освіти для кожного русина-українця на його рідній мові”, аби зробити “сю мову якнайвище розвитою і рівноправною з усіма мовами просвічених народів” (стаття “Наше москво-

фільство” у журн.: Народ. — 1891. — № 3, 1.ІІ; підп.: Редакція [т. 53, с. 257]). Тобто йшлося про забезпечення політичних і соціальних прав і свобод, поліпшення добробуту українського народу в Австро-Угорській державі, піднесення рівня його культури й освіти, притім рідною українською мовою, що давало б змогу легше освоювати загальнолюдські знання і водночас розвивати саму мову як літературну. При цьому, пріоритет надавався правовим і соціально-економічним здобуткам.

Згодом **Олександр Барвінський** зауважив, що “**д-р Франко** висловився раз дуже знаменно, що єму “байдуже, чи єго засудить хтось в польськїм язичї, чи в руськїм”, чим, — як дорікнув **Барвінський**, — зазначив легковаженє головної прикмети націоналізму — рідного язика”⁷. Хоча конкретні підсудні, справді, зазвичай переймалися передусім тим, який їм буде винесено вирок, і менше, якою мовою провадиться судочинство, то все-таки самий факт можливості для підсудних та обов’язку для судочинців використовувати в судовій практиці українську мову розширював сферу її функціонування, підносив її офіційний статус і суспільний авторитет.

У статті “Program młodych Ukraińców” [“Програма молодих Українців”] (Kurjer Lwowski. — 1893. — № 116, 27.IV; № 117, 28.IV; № 118, 29.IV; без підп.), що становить огляд з широким дослівним викладом і критичними заувагами програми таємного наддніпрянського “Братерства Тарасівців”, опублікованої у “Ділі” (1893. — № 80, 13—25.IV) під назвою “Народна програма молодих українців”, **Франко** закинув авторам програми, що вони, висуваючи неясні аргументи “проти державної централізації”, “ані слова не кажуть про те, як уявляють собі цю повну автономію і децентралізацію російських народів: чи російська держава як така має бути повністю розбита і яким чином? Чи окремі автономні нації мають входити з собою у якісь зв’язки і які, у яких випадках тощо?” (№ 116).

Вдумливий аналітик, **Франко**-публіцист бачив реальні проблеми і ставив конкретні запитання, розуміючи, що само по собі привабливе поняття-гасло “повної автономії” без продуманого плану, можливостей і засад утілення її в життя залишається прекраснорозумною фразою. Водночас, сприймаючи світ еволюційно, спостерігаючи за непередбачуваним ходом історії, не схильний до наукоподібної, а то більше метафізичної футурологічної публіцистики, абстрактного конструювання бажаного майбутнього, він зауважив, що автори програми “**цілком без потреби приписують науці такі твердження, як те, що “Україна завжди буде” тим і тим. До подібних тверджень наука ще не дійшла і, правдоподібно, ніколи не дійде**” (№ 117).

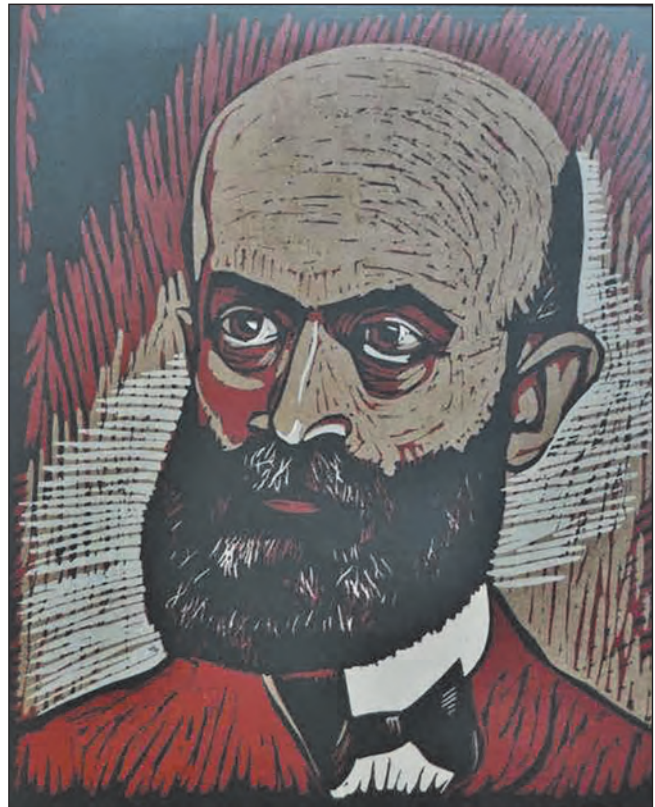
Обґрунтування доцільності й правомірності самостійного існування України екскурсами у вітчизняну історію **Франко** вважав хибним, а з огляду на тодішній стан національної свідомості українського суспільства в підросійській Україні — непереконливим:

⁷ **Барвінський Ол.** Споми́ни з мого життя. — Т. 2. Частини третя та четверта / Упоряд. А. Шацька. — Нью-Йорк; К.: Сти́лос, 2009. — С. 99.

“жодного спеціально українського національного життя історія не знає: Україна жила до кінця XIII ст. спільним життям із цілою удільною Руссю, пізніше — спільним з Литвою, Польщею, Москвою і Росією, а її нинішній стан такий, що національне самостійне життя в усіх відношеннях є лише ідеалом, *pium desiderium* [благочестивими бажаннями. — Є.Н.] — і то не всіх народних мас, навіть не всієї інтелігенції, а лише жменю тих, хто найсвідоміше, найпалкіше і найжвавіше відчуває тенденції часу. Маємо усіляке визнання і повну симпатію до тих ідеалів, але навіть ґрунтувати їх на ілюзіях або на історичних фальшах, які до того ж цьому ідеалові жодної живої сили не додають.” (№ 117). Тодішня націєтворча думка й національні почуття **Франка** роздвоєні: у глибині душі він бажав би самостійності українського народу, проте як політичний аналітик бачить проблематичність і навіть ілюзорність її осягнення у тогочасних умовах.

На ту пору **Франко** зводив свободу нації до загальнолюдських свобод. Його не задовольнило неясне формулювання авторів програми про “національну свободу”, й він повчав їх: “Свобода взагалі — це річ негативна (брак перешкод і там [тама — гребля, гатка, тут переносно: протидія. — Є.Н.]), а тому не може мати жодних позитивних якостей⁸. А якщо під туманним висловом “національної свободи” маємо розуміти “свободу нації”, то в чому має проявлятися ця свобода? Чи не в загальнолюдській, тобто міжнаціональній свободі одиниць, корпорацій, зібрань тощо?” (№ 117). Попри критику, **Франко** визнав: те, що “молоді українці підносять вельми виразно національний бік”, “надзвичайно важливо, особливо для російських відносин, властивістю яких є <...> притуплення партикуляристичних і національних почуттів. Посилення цих почуттів, особливо якщо воно виявлятиметься не в самій лише глухій ненависті до “ненаситної Москви” <...>, а піде в парі з широкими цивілізаційними прагненнями, може бути початком великих змін у структурі й фізіономії російського кола, і з боку всіх пригноблених націй мусить бути сприйняте з найбільшою симпатією” (№ 118).

Нагодою для дальшого публічного обговорення проблеми політичної самостійності України став вихід книжки **Юліяна Бачинського** “Україна irredenta (по поводу еміграції): Суспільно-політичний скіц” (Л., 1895). У рецензії **Франко** скептично сприйняв його “марксівські” прожекти майбутнього, що сягали непевної “інтернаціональної” далечини, бо більше приглядався до реального життя, тоді як **Бачинський** витав у сфері теоретичних фантазувань і абстрактних розумувань. За **Франковим** зауваженням, “русько-українські соціал-демократи та “консеквентні” [послідовні, як вони самі себе називали. — Є.Н.] марксистки” намагаються “погодити космополітичні доктрини соціальної демократії з українським націоналізмом, марксівський “матеріалістичний світогляд” —

Портрет Михайла Павлюка.
Є. Безніско, 1987 р.

з даними української історії” [т. 53, с. 552, тут помилково: соціал-демократичні; у першодруку: соціал-демократи. — Є.Н.]. Позбуваючись і сам тоді молодечої залежності від марксизму, **Франко**, як і перед тим **Драгоманов**, дотепно закинув **Бачинському** марксистське доктринерство: “Автор без ніякої майже оговорки оперує соціал-демократичними термінами “буржуазія”, “пролетаріят”, так немовби ті соціальні типи в Галичині виступали так чисто, як у Марксовім “Капіталі”. За проводом **Енгельса** та **Каутського** автор викладає “матеріалістичний світогляд”, в котрім знаходяться готові формули для вияснення найсложніших явищ історичних: релігія — се витвір буржуазії, національність — се витвір буржуазії, національна держава — се витвір буржуазії і т. д. А все се залежить від форми продукції, є тільки її виразом. Бодай-то мати такий делікатний світогляд!” [т. 53, с. 555].

Чутливий до духу часу, **Франко** натомість прихильно поставився до національно-державницьких акцентів автора, котрий, як переповідав, “доказує, що Україна <...> мусить швидше чи пізніше статися самостійною державою, витворити свою літературу і штуку, зукраїнічити всі різномодні елементи на своїй території, а бодай скупити їх довкола спеціальних українських інтересів економічних” [т. 53, с. 553]. У відповідь на таке обґрунтування конечності української державності у майбутньому **Франко** допустив імовірність здійснення політичної самостійності України:

⁸ Тепер услід за англійським філософом **Ісаєю Берліном** (1909—1997) і канадським філософом **Чарлзом Тейлором** (нар. 1931) розрізняють два основних типи свободи — позитивну (здатність особистості бути внутрішньо вільною і чинити розсудливо за власним вибором) і негативну (вільну від зовнішніх обмежень). — Є.Н.

“А раз відчута буде — у кого з національних, у кого з економічних причин — потреба політичної самостійності України, то справа ся ввійде на порядок денний політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не осушиться”. Однак при цьому **Франко** схилився тоді до того, що політична самостійність України може вирішитися у формі федеративної єдності з Росією: “Звісно, термін “політична самостійність” не треба розуміти зараз як цілковитий сепаратизм від Росії, як конечність створення окремої української держави. Політична самостійність можлива і в зв’язку з Росією, при федеральній її устрою. До такого устрою пруть, власне, факти економічного життя, <...> промисли різних територій Росії доповнюють себе взаємно <...>” [т. 53, с. 556].

Певно, на **Франкову** прихильну оцінку книжки **Бачинського** як “прояву національного почуття і національної свідомості” українців [т. 53, с. 556] вплинули дискусія на IV з’їзді РУРП (29 грудня 1895 р.) та ухвалений на ньому програмовий постулат про “повну самостійність політичну русько-українського народу”, що його вперше в історії українського політичного руху було внесено до партійної програми⁹. Саме після з’їзду **Франко** написав рецензію на книжку **Бачинського**, яка вийшла на початку 1896 р., і встиг умістити цю рецензію в самому кінці останнього, шостого числа свого журналу “Житє і Слово” за 1895 р., випущеного у світ шойно наприкінці весни 1896 р.

Дальшу еволюцію **Франка** до націєцентричних та автономістських переконань засвідчує його стаття “З кінцем року”. Її спрямування — націєтворче: автор орієнтував надніпрянську інтелігенцію на формування “радикального національно-політичного руху”, “щоби Україну зробити політичною силою”, і мотивував це упевненістю в тому, що “упадок абсолютизму в Росії буде не нині, то завтра, а конституційна управа дає поле **г о т о в и м с и л а м** до конкуренції”¹⁰. Цей “радикальний по ідеям і свідо́мо національний, український рух по характеру серед вашого селянства, серед ваших робітників <...>” мав би полягати, за **Франковим** задумом, у “радикальній агітації”, хоч би навіть “нелегальною дорогою”¹¹, усно та поширенням забороненої політичної літератури. З приводу того, що “пішли **Желябови, Кібальчі** і сотки других українців на боротьбу за всеросійську революцію”, **Франко** з “болем і досадою” зауважив: “<...> якби ті люде були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолобних думках, якими були прийняті, і якби повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам’ять в ряді наших найліпших

борців — і справа вольної, автономної України стояла б нині і в Росії, і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення <...>”¹². При цьому **Франко** виклав своє розуміння принципу федералізму як лише надбудови у структурі суспільних відносин, зазначивши, що “реформа з боку федералізму <...> в усякім разі може бути тільки дахом великого будинку, в котрому основою є особиста воля і громадська самоуправа”¹³.

Органічно цураючись публіцистичного фантазерства, **Франко** тоді ще прямо не ставив питання про повне відокремлення України від Росії та утворення незалежної держави, вважаючи, що майбутні обставини історичного процесу покажуть, на яких міжнаціональних зв’язках і правових умовах зможуть будуватися відносини між обома країнами. У кожному разі, розумів, що чим вищий буде рівень національної самосвідомості, згуртованості, героїчної самопошвяти й організованості українців, тим більше прав і свобод їм вдасться здобути в змаганнях із сусідніми націями.

Франкові погляди після виходу з РУРП, під час участі в створенні УНДП та після відходу від політичної діяльності

Для **Франка** участь у радикальній партії стала важливим, але лише перехідним етапом у його світоглядному, ідеологічному та політичному розвитку. Невдовзі він сам, розвиваючись як письменник згідно з духом часу, набираючись життєвого досвіду в ході народних віч, виборчих кампаній і вдумливо осмислюючи різні ідеології та соціальні теорії, звіряючи їх з дійсністю, еволюціонував не лише до раннього модернізму в літературній творчості, а й до національного демократизму й навіть частково ознак консерватизму в ідеологічних поглядах і громадсько-політичній діяльності. Вийшовши з РУРП, про що оголосив на її IX з’їзді, який відбувся 17—18 грудня 1899 р., він разом із **М. Грушевським**, національно-демократичним крилом народовців (головою політичного товариства “Народна Рада” **Юліаном Романчуком** та членами президії) і національно-радикальною групою колишніх однопартійців (**В. Охримовичем, В. Будзиновським, Е. Левицьким, Т. Окуневським**) уже 26 грудня 1899 р. взяв участь в установчому з’їзді централістської Української національно-демократичної партії (УНДП).

У листі до **Павлика** наприкінці січня 1900 р. **Франко** пояснював, що Галицька Україна потребувала загальнонародної партії, яка б обстоювала інтереси різних соціальних груп, і доводив доцільність розбудови повної соціальної структури української нації:

⁹ **Бачинський Ю.** Як я видавав “Українську еміграцію” : зразок культури “Українського Піємонту” з початку XX-го віку / Юліан Бачинський. — Львів, 1930. — С. 10—12; Програма русько-української радикальної партії, принята на IV з’їзді у Львові дня 29 грудня 1895 р. // Радикал. — 1896. — № 7, 5.І. — С. 70.

¹⁰ **Франко І.** З кінцем року // Житє і Слово. — 1896. — Т. 5. — Кн. 6. — С. 407.

¹¹ Там само. — С. 406.

¹² Там само. — С. 406, 407.

¹³ Там само. — С. 404.

“<...> у нас може бути покривдженим не тільки робітник, не тільки хлопець, не тільки ремісник, але також піп, урядник, учитель, купець і навіть жандарм. <...> в інтересі національним може лежати боротьба проти усякої кривди. <...> національний розвій може лежати в тім, що[б] ми з-посеред своєї нації витворювали всі ті стани і верстви, що відповідають певним функціям народного життя, і не потребували дізнавати кривди ще й від того, що ті функції серед нашого народного тіла будуть сповняти люди чужих народностей нам на шкоду. <...> Я чую себе насамперед русином, а потім радикалом. Отже й була головна причина, що я виступив із радикальної партії і прилучився до тих, що помагали організувати національну демократичну партію” [т. 50, с. 148].

Так **Франко**, по суті, заявляв про зміщення акцентів і пріоритетів у своїй діяльності із соціального та класового підходу — власне, соціального радикалізму, а отже, соціалізму, з яким ототожнювався радикалізм, — на національний демократизм. У ранішій статті “Наше москвофільство” (1891) **Франко** і **Павлик** застерігали:

“<...> говорячи про національний розвій, національну літературу і т. у., ніколи не треба забувати, що розвій та просвіта — взагалі діло інтернаціональне, оскільки вони означають призбирання певного засобу інтернаціонального знання, теоретичного й прикладного, <...> і взагалі вступ нашого народу в той круг міжнародної праці фізичної й духовної, що відбувається через обопільну обміну всяких здобутків і в’яже ті народи немов у одну тісно зорганізовану спілку. <...> Націоналізм, котрий би старався відгородити нас від такої спілки з освіченими народами, ми вважаємо напрямом шкідливим <...>. Те саме треба сказати й про національну літера-

туру, котра у нас доти не стане справді національною, доки не буде правдиво людською, т. є. доки не буде в національній формі, т. є. рідною мовою, без ніяких патріотичних чи національних оглядів зображувати дійсних людей, яких виплоджує наш край <...>. Шукаючи ідеалу чисто людського, будьмо певні, що тим, власне, будемо змагати й до ідеалу національного, бо ж поза ідеалом чисто людським ніякого ідеалу взагалі нема” [т. 53, с. 258].

Тут акцент зроблено на інтернаціональному характері національного розвитку та освіти, на загальнолюдських ідеалах національної літератури, які постулюються як запорука вираження в ній національного ідеалу (іншими словами, шлях до національних вартостей лежить через загальнолюдські). Й у цьому є своя слушність. Тим часом майже через десять років у статті “Поза межами можливого” (ЛНВ. — 1900. — Т. 12. — Кн. 10) **Франко** змістив акценти з інтернаціонального та вселюдського на національне, підкреслюючи, що “у сфері суспільного і політичного життя” “синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в’язаного і не обмежуваного (крім добровільних concessій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою **нації**. Все, що йде поза рами нації, — се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами рад би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що рад би широкими “вселюдськими” фразами покрити **своє духове відчуження від рідної нації**” [т. 45, с. 284].

Із попередніх Франкових міркувань у цій статті видно, що його критика недооцінки нації стосувалася **Драгоманова**, а також “одностороннього марксістського

М. Грушевський та І. Франко на з'їзді українських письменників у Львові з нагоди 100-річчя виходу у світ “Енеїди” Котляревського, 1898 р.

економічного матеріалізму чи фаталізму” [т. 45, с. 283]. Про *Драгоманова* він зауважив, що “глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою” [т. 45, с. 283].

Зрештою, **Франко** таким чином переглядав і свої погляди на діалектику загальнолюдського та національного в сучасному розвитку людства, на роль, вагу й перспективи феномену нації. Під впливом “молодих” радикалів він зазначив, що хоч “ідеал національної [мається на увазі: державної. — **Є.Н.**] самостійності <...> лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого”, усе ж “тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати” “його осущення” [т. 45, с. 285]. Так під агітаційним натиском “молодих”, передусім **В. Будзиновського** та **Ю. Бачинського**, а також під впливом публічних виступів у Львові (на Шевченківському вечорі 1897 р., вічах 1898—1900 рр.) і публікацій іще молодших самостійників (голови студентського товариства “Академічна Громада” **Ісидора Голубовича**, членів “Молодої України” **Євгена Косевича**, **Володимира Старосольського**, **Володимира Темницького**, **Лонгина Цегельського**, **Антоня Крушельницького**, **Михайла Галушчинського** та ін.) **Франко** ставав національним державником, допускаючи в майбутньому здобуття незалежності України й орієнтуючи співвітчизників на боротьбу за цей ідеал.

Водночас **Франко** в своїй націософії не замикався на націєцентризмі, не вважав розвиток нації самодостатньою і кінцевою метою еволюції людства, а прозорливо допускав у майбутньому можливість добровільних міжнаціональних об’єднань (союзів), розглядаючи всебічний і повний розвиток окремих націй як неодмінний і неминучий етап до вселюдської єдності: “Може бути, що колись надійде пора консолідування якихось вільних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі **національні** змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів” [т. 45, с. 284]. Боротьба сучасних націй світу за свою незалежність, створення і зміцнення окремих національних держав підтверджує **Франкові** думки про визначальну роль національного чинника в новітній історії.

У червні 1900 р. **Франко** вийшов із керівництва УНДП¹⁴ й усунувся “від участі в політичному житті” (як зізнався в листі від 24 листопада 1904 р. до редакції газети “Діло” [т. 50, с. 257]). Поринув у літературознавчу, фольклористично-етнографічну та редакційну роботу в Науковому товаристві імені Шевченка, “Літературно-науковому віснику” та Українсько-руській видавничій спілці. В суспільно-політичній публіцистиці 1900-х рр. він нечасто й досить обережно висловлювався про державну самостійність України як національний ідеал та актуальну мету, але не че-

рез політичну остерогу, а тому, що виявляв політичну вдумливість і розважливість. Розумів, що майбутнє відкриватиме різні можливості для реалізації національних прав, що історичні умови в кожному епоху можуть складатися то краще, то гірше, тому український народ матиме шанси на різні — більш чи менш прийнятні — форми політичної самостійності, здобуття яких, зрештою, залежатиме від свідомих зусиль самих українців. Утім, навіть стаючи національним державником (самостійником), **Франко** не захоплювався етатизмом.

У філософсько-історичному, зокрема націософському, полілозі “На склоні віку. Розмова вночі перед Новим роком 1901” (Літературно-Науковий Вістник [далі — ЛНВ]. — 1900. — Т. 12. — Кн. 12) **Франко** акцентував не лише на соціальній (становій, класовій) боротьбі, а й на національних змаганнях у ХІХ ст. Судження і докази, вкладені у вуста одного з трьох абстрактних диспутантів — ніяк не конкретизованого мислителя Іларіона, показують, що визвольний рух поневолених націй (“національну емансипацію”) письменник розумів як вияв ширшого процесу — змагань новочасних націй за своє самоствердження й у такому ключі розглядав “національний притиск”: “<...> те, що для притисненого видається притиском, се для його противника буде шуканням ширшого простору для власної нації. Принцип в обох один, а тільки сили нерівні. Тут, очевидно, або один згине, або відносини сил мусять уложитися так, щоб обом можна було жити і розвиватися” [т. 45, с. 291]. Філософські роздуми над історичним процесом і власний досвід суспільно-політичної активності привели **Франка** до вдумливого висновку, що в діяннях людства переважає частіше не раціоналізм, на який опиралися в своїх теоретичних конструкціях суспільного укладу просвітники й за ними замолоду він сам (у ранньому — 1878 році — вірші “Товаришам із тюрми” оспівано “Розум владний без віри основ”, “власний наш розум”, за допомогою якого людство здобуде майбутнє “царство” волі [т. 3, с. 336]), а ірраціоналістична стихія, котра не раз зводить нанівець доводи розуму: “Всяке людське діло в далеко більший мірі виплід людської пристрасті, ніж чистого розуму” [т. 45, с. 291].

Персонаж висловлює характерні для тодішнього **Франка** думки про те, що національний організм потребує всебічного розвитку й задоволення своїх потреб, що розвій націй — це закономірний етап у культурній еволюції людства, природний історичний процес, якого не уникнути й не стримати соціальними здобутками, правами й подачками, як вважали **Драгоманов** та його наддніпрянські й галицькі послідовники. Для роздумів читачам **Франко** вустами персонажа подав міркування, якими допускав, що національно-визвольна боротьба поневолених, бездержавних націй мусить пройти подекуди через самодостатні, навіть гіпертрофовані вияви:

“<...> для такого великого діла, як відродження і консолідація якоїсь нації, не біда прийняти в рахунок і

¹⁴ Див. повідомлення: Громадський Голос. — 1900. — № 13, I.VII. — С. 116; № 14/15, I.VIII. — С. 128.

порцію національної виключності, односторонності чи, коли хочете, шовінізму. Не бійтеся, коли національні потреби будуть заспокоєні, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну страву, розум візьме перевагу над пристрастю, загальнолюдське і спільне над тим, що спеціалізує і ділить. От тим-то <...> я <...> не думаю заломлювати рук над зростом різних національних сепаратизмів, племінних і расових шовінізмів. Усе те — виплоди органічного росту новочасних суспільностей <...>” [т. 45, с. 291].

У наведених міркуваннях Франкового філософа привертає увагу думка про те, що “розум візьме перевагу над пристрастю” (звідси впливає проникливий висновок, що в історії періоди домінування пристрасті — скажімо, у вибухах війн та революцій, — чергуються з періодами владарювання розуму, як-от під час проведення реформ, законодавчого упорядкування суспільства тощо), а також думка про те, що шовінізм відроджуваних націй буде лише перехідним етапом до вивіщення загальнолюдського над окремішнім. Тоді ще не думалось не гадалось, що в ХХ і навіть у ХХІ ст. оті “виплоди” “національних сепаратизмів, племінних і расових шовінізмів” наберуть аж таких аномальних форм, що призведуть до страхітливих трагедій, нечуваних жертв і навіть геноциду в двох світових та кількох локальних війнах, і то передусім на європейському континенті.

Проти раннього вірша “Каменярі” (1878) у “Великих роковинах” (1898), у поемах “Похорон” (1899) і “Мойсей” (1905) відбувається зміна месіанських акцентів із загальнолюдського на національне. Добровільні “невольники” “каменярі”, “раби волі”, трудяться для “людей”, ідеалом героїв та спорідненого з ними автора є “добро нове у світ”, “щастя всіх” [т. 1, с. 67, 68].

У сонеті “Пісня будучини” (1880) національне та інтернаціональне переплітаються в своєрідний романтичний спосіб на кшталт наділення Польщі визвольною історичною місією у творчості **Міцкевича**, **Словацького** та **Красінського**, з тою відмінністю, що у **Франка**, як і в історіософському вірші **П. Куліша** “Три брати” (Л., 1869), месіанська роль у визволенні народів з-під російсько-самодержавного ярма відводиться Україні: “<...> з погорди пилу / Ти отрясеши й <...> до найтяжчого бою, / Остатнього, за правду й волю милу / Ти поведеш народи і прогнису / Стару будову розвалиш собою. // І над обновленим, щасливим світом, / Над збратаними, чистими людьми / Ти зацвітеши новим, пречудним цвітом” [т. 1, с. 148].

Історіософське пророцтво **Франка** почасти збулося в 1917—1921 рр., а особливо 1991 року, справджується воно й тепер, коли Україна стала форпостом європейських народів проти нової російсько-імперської воєнної експансії.

У поезії “Великі роковини. Пролог, говорений перед ювілейною виставою “Наталки Полтавки” в пам’ять столітніх відродін українсько-руської народності” візирем національного месії виступає “славний, безталанний / Щирий батько наш Богдан” [т. 52, с. 176]. Звертаючись до сучасників, автор сподівається на появу в будучності такого проводиря, як козацький гетьман:

**Мовиш: де нам взять Богдана?
Тільки ти придатний будь
На святе, велике діло!
<...>**

**А Богдан прийде як сума
Ваших змагань, ваших сил.
До великого моменту
Будь готовим кождий з вас, —
Кождий може стать Богданом,
Як настане слухний час.** [т. 52, с. 177]

Тож поет проектує месіанський чин на кожного співвітчизника, розуміючи, що доля нації залежить не лише від виняткової особистості, а й від якомога більшої кількості активних і самовідданих борців:

**Кождий думай, що на тобі
Міліонів стан стоїть,
Що за долю міліонів
Мусиш дати ти одвіт.
Кождий думай: тут, в тім місці,
Де стою я у огни,
Важиться тепер вся доля
Величезної війни.
Як подамся, не достою
Захитаюся, мов тінь, —
Пропадє кровава праця
Многих, многих поколінь.** [т. 52, с. 178]

У “Великих роковинах” **Франко** реабілітував розкритикований ним раніше Шевченків образ “В своїй хаті своя <...> воля”: після втрати козацької державності українці “Знов <...> бажать в рідній хаті / Рай зготовити собі” [т. 52, с. 176]. Пізніше образ “волі” (як національної свободи та національної влади) “в своїй хаті” реабілітовано також у поемі “Мойсей” (про це далі) та в “Січовому марші” (Новий Громадський Голос. — 1905. — № 30. — 12.Х): “В нашій хаті наша воля, / А всім зайдам зась.” [т. 52, с. 77].

У “Похороні” буття українського народу осмислюється у соціально-визвольному та національно-самоствердному аспектах. Її герой Мирон (своєрідний alter ego автора), “проводир”, “сівач, що сів кращу долю”, “Будівник, що клав величний храм” [т. 5, с. 85], — це національно-народний месія (“Я з тих, що люд ведуть, мов стовп огнистий, / Що вів жидів з неволі фараона” [т. 5, с. 78]). Піднявши “хлопське повстання” [т. 5, с. 78], “хлопський бунт” [т. 5, с. 79] задля визволення з-під ярма “аристократів”, він, однак, воліє зазнати поразки, ніж перемогти, бо його не влаштовує “побіда мас, / Брутальних сил, плебейства і нетям”, тих, що “В душі своїй були і темні, й підлі, / Такі ж раби, як уперед були” [т. 5, с. 79]. Услід за **П. Кулішем** (“Історичне оповідання” у збірці “Хуторна поезія”, Л., 1882; “Дума-пересторога, вельми на потомні часи потрібна” у збірці “Дзвін”, Женева, 1893) **Франко** на свій лад висловлює прозріле передбачення небезпеки того, що в разі перемоги селянської антифеодальної революції може настати безкультурна влада охлократії.

Проблема національного провідництва розглядається в поемі не лише крізь призму селянсько-поміщицького антагонізму, а й втрати національної державності — один із промовців (барон-ліберал) констатує: *“Своїї держави не маєм давно”* [т. 5, с. 71]. Насамкінець на перший план виходить нація — *“плем’я сонне, і боляще, / І маловірне”* [т. 5, с. 89]. Героя у прикінцевих роздумах найбільше “мучить” проблема національного самозбереження, самодостатності й гідності *“нашого люду”*, скаліченого національним відступництвом: *“І чом відступників у нас так багато? / І чом для них відступство не страшне? // Чом рідний стяг не тягне їх до свого?”*; *чому не ганебною вважається “служба ворогу, що з нас ще й кпить?”* [т. 5, с. 88]. Оригінально опрацьована в *“наш час великих класових і національних антагонізмів”* *“легенда про великого грішника, що навертається на праведний шлях візією власного похорону”* (за словами автора в передмові [т. 5, с. 54]), засвідчує Франкове “навернення” до національних пріоритетів.

Пролог до “Мойсея”, соборницький і державницький за змістом, одразу починається зверненням до свого народу (*“Народе мій...”*) [т. 5, с. 214], після чого натхненно викладено авторський ідеал: об’єднаний і вільний український народ від Кавказу до Бескиду й Чорного моря, *“хазяїн домовитий”* у *“своїй хаті”* і на *“своїм полі”* й водночас *“у народів вольних коли”* [т. 5, с. 214]. Під цим поетичним образом розуміли тоді й розуміють тепер, зазвичай, заповітну мрію про українську державність як рівнорядну серед інших національно-демократичних держав. Промовистим прологом дано ясно зрозуміти, що в поемі під біблійними образами *“Ізраїля”*, *“кочовиська ледачого”* [т. 5, с. 214] — *“гебрейського табору”* [т. 5, с. 262] та *“вбогого народу”*, який *“У батьківщині своїй <...> гість”* [т. 5, с. 227], алегорично йдеться про долю України та історичні митарства українського народу, про доконечність перетворення українців *“із номад лінивих”* на *“люд героїв”* [т. 5, с. 264], а юдейські ідеали *“держави”* [т. 5, с. 237], *“чудового обіцяного краю”* [т. 5, с. 215] і *“вітчини осяйної”* [т. 5, с. 262] проектується на виборювану українську державність. У поемі акцентовано на образі *“свого люду”* [т. 5, с. 216], *“свогого народу”* [т. 5, с. 255], а *“батька народу”* *Мойсея* [т. 5, с. 220] потрактовано як націєтворця: *“Сорок літ, мов коваль, я клепаю / Їх серця і сумління”* [т. 5, с. 242]. *“Чи ж довіку не вирвуться вже / Люду мому з неволі?”* [т. 5, с. 258] — ось головна проблема, яка хвилює Франкового *“пророка”* [т. 5, с. 216, 249] і *“проводира”* [т. 5, с. 251], дарма, що *“гебрейське царство”*, яке *“сліз / Коштуватиме й крові”*, *“заважатиме у судбах землі, / Як та муха волові”* [т. 5, с. 255, 256]. Так рідне, національне, попри його частковий характер, вивисується над загальнолюдським.

Від месіанізму колективного та універсального (в “Каменях”), національного з виходом на інтернаціональну перспективу (в “Пісні будучини”) *Франко* перейшов до месіанізму колективно-індивідуального та національного (у “Великих роковинах”), особового та селянсько-національного (в “Похороні”), а від-

так до особового та загальнонаціонального (в “Мойсеї”). У “Великих роковинах” поет із надією звертав погляд до молоді:

**Таж не даром пробудився
Український жвавий рід.
Таж не даром іскри грають
У очах тих молодих!
Чей нові мечі засяють
У правицях у твердих.** [т. 52, с. 178]

Впадає в око, що в поемі “Мойсей” змальовано образ “дітвори”, яка на подив *“напівсонних батьків”* *“Дивні іграшки зводить: / То воює, мурує міста, / То городи городить”* [т. 5, с. 215], то вбиває скорпіонів у степу [т. 5, с. 240]. Певно, не без впливу спілкувань-суперечок із “молодими” радикалами-державниками *Франко* алегорично зображує, як підростають нові покоління українців, котрі слушного часу рішуче й завзято підіймуться до відчайдушної боротьби за здобуття національної державності. Поема саме завершується змалюванням такого національно-визвольного зриву народу на заклик молодого провідника, *“князя конюхів”* Єгошуа: *“До походу! До зброї!”*, *“До бою!”* [т. 5, с. 263]. Останні строфи твору є поети-зацією збройної сили, застосованої для здобуття *“обітованого краю”*.

Саме в тих роках *Франко* замислюється над проблемою сили в історії. У липні 1904 р. з-під його пера виходить несподіваний і нехарактерний для нього вірш “Конкістадори”, пройнятий романтикою загарбницьких походів. Це яскрава героїзація сили й відваги в історії. Афористичний вислів із цього неоромантичного вірша: *“До відважних світ належить”* — став одним із гасел Револуції Гідності. Визнаючи, що в історії відбувається далеко не мирне змагання націй, *Франко* уславлює завойовницький героїзм (саме так! — я не обмовився. — Є.Н.), здобування землі для свого етносу, збройну боротьбу за територію, за *“Нову, кращу вітчизну!”* [т. 3, с. 106]. Передчуваючи майбутні визвольні змагання в Австро-Угорській та Російській імперіях, поет посиляє своїй нації характерний імпульс.

У поле зору *Франка*-мислителя потрапляє і проблема доцільності численних народних жертв у кривавій визвольній борні. У поемі “Похорон” прозвучала думка, що загибель героїв не буде марною:

**Їх смерть — життя розбудить у народі.
Се початок борні, а не кінець.
Тепер народ в них має жертви взір
І ненастанний до посвят підпал;
Їх смерть будучі роди переродить,
Вщепить безсмертну силу — ідеал.** [т. 5, с. 80]

Вірш “Конкістадори” і поеми “Похорон” та “Мойсей”, як і раніший гімн “Не пора, не пора, не пора...”, дають підстави говорити про національний радикалізм *Івана Франка*, на відміну від сонета “Минув час мук? Брехня! Чи ж давній час...”, створеного 22 вересня 1889 р., у тяжких умовах тюремного

Портрет подружжя Франків.
Є. Безніско. Пастель, 1 травня 2006 р.

ув'язнення від 16 серпня до 20 жовтня 1889 р., коли поет у дусі соціального радикалізму трактував страчених учасників революційного (народницького) терору **Дмитра Каракозова** та **Софію Перовську** (Соню) як “жертв” самодержавства і їхніми вустами закликав до кривавої відплати й розправи: “Не м’якніть без часу! <...> / Гоніте звіра, бийте, рвіть зубами.” [т. 1, с. 172]. Проте згодом у статті “З кінцем року” **Франко** осудив “безнародне народовольство та революційне яacobі́нство”¹⁵, а в критичному огляді “Що таке поступ?” (Поступ. — 1903. — № 2—26; окреме вид.: Коломия, 1903) теоретично обґрунтував аморальність і шкідливість анархістського терору: “Ніякими бомбами, штилетами та револьверами не зміниш цілого суспільного будинку; отже, всі кроваві діла анархістів, навіть лишаючи на боці їх жорстокість і нелюдність, тим ще злі, що зовсім безпожиточні і не осягають ніякої цілі. То значить, не осягають доброї цілі, про яку, може, думає дехто з тих убійників: зате часто вони роблять велике зло цілій суспільності, збільшуючи утиск та кривди <...>” [т. 45, с. 332].

Схильний осмислювати проблему з різних боків, **Франко**, якому органічно були притаманні гуманні почуття, задумується і над моральним аспектом вимушеного вбивства. В однойменній поемі пророк Мойсей наставляє дітей, які вбили скорпіона в степу: “Вбивайте усіх / Скорпіонів ви сміло.”, проте й зауважує: “Хоч несправедне, але проте / Пожиточне се діло” — і пояснює: “несправедне, бо й скорпіон / Жить у світі

бжає. / А чи ж винен він тому, що їдь / У хвості своїм має?”. Попри те, поет схвалює таку “несправедність” як вимушену й “пожиточну”, тобто корисну, конче потрібну для людей. Водночас, прохаючи дітей віднести спійманих невинних зайчиків “назад, де спіймали”, Мойсей повчає:

**Милосердними треба вам быть
Задля всього живого!
Бо життя — се клейнод, хіба ж є
Що дорожче над нього?** [т. 5, с. 240]

На ту пору **Франко** переорієнтовується також з ідеї революційного розвитку суспільства на еволюційний поступ (“Що таке поступ?”). У “Передмові”, датованій “15 падолиста 1897”, до поетичної збірки “Мій Ізмарагд” (Л., 1898) **Франко** розвінчував марксистську “формальну релігію, основану на догмах ненависти та класової боротьби”, і признавався, що “ніколи не належав до вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого щиролюдського соціалізму, опертого на етичнім, широко гуманнім вихованні мас народних, на поступі й загальнім розповсюдженні освіти, науки, критики і людської та національної свободи <...>” [ПК, с. 11]. Для **Франка**, “при головній участі” якого (а також **Володимира Охримовича**) була складена й ухвалена програма УНДП, особливо важив “один з головних принципів програми нац[іонально]-дем[ократичної] партії, а власне принцип легальної політичної боротьби і легальної організації народних мас”, тому він із подивом сприйняв оприлюднені у партійнім органі УНДП — тодішній львівській газеті “Свобода” — анонімні рекомендації створювати “нелегальні організації для систематичних злочинів” і відмежувався од таких настанов у відкритому листі від 24 листопада 1904 р. до редакції газети “Діло” [т. 50, с. 256, 257].

А в “Одвертому листі до галицької української молодіжі” (ЛНВ. — 1905. — Т. 30. — Кн. 4), осмислюючи значення “для нашої нації” [т. 45, с. 401] “весняної доби” в Російській імперії — революції 1905 р., **Франко** навіть натяками не спонукав до революційного чину, а закликав до культурницької націєтворчої роботи, спрямованої на формування в народі національної самосвідомості й почуття національної самоцінності і на освоєння світової культури. Перед “українською інтелігенцією” він ставив “величезну дійову задачу” — “витворити з величезної етнічної маси українського народу **українську націю**, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, <...> та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна, держава не може остоятися [устояти. — Є.Н.]” [т. 45, с. 404].

Мовби на уточнення цієї думки про освоєння загальнолюдської культури, наступного року в статті

¹⁵ **Франко І.** З кінцем року. — С. 403.

“Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова” (ЛНВ. — 1906. — Т. 35. — Кн. 8) **Франко** стосовно драгоманівського “принципу культурності і освіти” [т. 45, с. 428] в розвитку суспільності і драгоманівського наголошення на “інтернаціональності усеї культури” застеріг, що без “національної синтези” “культуртрегерство дуже легко переміняється на винародовлення” [т. 45, с. 430].

Висуваючи в “Одвертому листі...” далекосяжну мету — “здвиження нашої національної будови в усій її цілості” [т. 45, с. 404], **Франко** безпосередньо ще не ставив завдання відродити українську державність. Його тодішня національна програма, з огляду на найближчі історичні можливості й перспективи, була не так державотворчою, як націєвиховною. Виходячи зі сподівання, що “всій нашій Україні перший раз у її історичній житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода” [т. 45, с. 409], він говорив про створення передумов, основи для здобуття української держави — завдяки легальному функціонуванню тих інститутів, які виконуватимуть націєтворче завдання: “власних шкіл”, “перейнятого освітніми і народодлюбними думками духовенства”, “популярного і вищого письменства”, “преси, яка могла б ясно держати і систематично боронити стяг національності та приложеної о місцевих потреб, свободної культурної праці”, “сильної фаланги вповні свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів у закондатних тілах” [т. 45, с. 404].

Коли ж у ході революції 1905—1907 рр. постали питання про надання всім громадянам Російської імперії (у тому числі й “іногородцям”) “повної горожанської свободи” і “питання **а в т о н о м і ї** країв і народностей”, **Франко** висловився з цього приводу, беручи до уваги австрійський досвід. Виходячи з того, що “питання автономії” “мусить бути розв’язане не лише в інтересі поодиноких народів і країв, але і в інтересі цілої держави” [т. 45, с. 442], він у статті “Свобода і автономія” (ЛНВ. — 1907. — Т. 37. — Кн. 2) доводив доцільність утворення автономій для зміцнення і “цілості держави”: мовляв, “з наданням усім меншим народам горожанських і національних прав Австрія не лише не розсхилилася, але навпаки, скріпилася і виросла в силу, і чим більше права й користі здобувають собі в ній різні народи, тим сильніше вони й держаться тої Австрії, бачачи в ній <...> захист і опору”. Австрійський приклад, на думку **Франка**, показує, що “малим народам, іногородцям нема ніякого інтересу відриватися від великих держав, бо, відірвані, вони не були б ані на хвилю безпечні перед сусідніми державами і їх впливами та визиском” [т. 45, с. 443]. В історії, однак, сталося інакше: як тільки центральна імперська влада послабилася і впала, народи Австро-Угорщини не схотіли чужинницького патерналізму, вибороли незалежність і утворили власні держави. Та до цього дійшло пізніше, внаслідок воєнних і революційних катаклізмів, а тим часом **Франко** щодо обговорюваної адміністративно-політичної реформи в Російській імперії переконував, що “автономія ніяким робом не може бути шкідлива для цілості держави, навпаки, вона

Ілюстрації Є. Безніска до “Бориславських оповідань” І. Франка: “На роботі”, 2005 р., “Либак”, 1997 р.

корисна для неї, бо дбає за зріст добробуту і заспокоєння народних потреб у кожному куточку держави відповідно до місцевих обставин. <...> Без такої автономії жодна велика держава не може остаятися <...>” [т. 45, с. 443]. Поділ імперій на автономні (союзні) одиниці, безперечно, сприяє суспільному прогресу, до деякої міри тимчасово стишує міжнаціональні суперечності, але не вгашає повністю національно-визвольних прагнень, а тому в близькій чи далекій перспективі не за-безпечує цілості багатонаціональної держави: як тільки випадає слушна нагода, національні почуття й інтереси беруть своє і бездержавні нації стають на шлях самостійного державного розвитку (показовими прикладами є розпади Радянського Союзу та Югославії).

Постає запитання: чи не висловлював **Іван Франко** наведені міркування з тактичного наміру переконати “російських письменників і політиків” [т. 45, с. 442] у доцільності й безпечності автономізації Російської імперії і чи насправді не мав він на оці далекосяжний стратегічний задум, що тодішня автономія, якби вдалося її домогтися, полегшить здобути у майбутньому державну незалежність України? Гадаю, **Франкові** йшлося насамперед про ситуативне вирішення питання про українську державність у можливій тоді (як здавалося) формі автономії. Водночас, як далеко-

глядний мислитель, він міг допускати, що автономія призведе врешті-решт до повноцінної державності України. Зрештою, питання національної автономії, федерації чи самостійності для **Франка** 1895—1907 рр. — це вже не питання принципу, як було раніше, а питання історичної можливості.

Усе ж насамкінець статті, остерігаючи, щоб Російська імперія в ході революційних перетворень не впала до стану “середньовікового автономічно-федералістичного хаосу” зі всевладдям місцевих “свавільних” можновладців і безправ’ям народних мас, **Франко** доводив, що метою наддніпрянських українців “у сю пору” має бути не “автономія”, не “федералізм”, а “повна політична воля і рівність кожної людської єдиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності” [т. 45, с. 447]. Так у конкретній історичній ситуації, розвиваючи думку, висловлену раніше у статті “З кінцем року”, **Франко** радив спиратися на персональні ліберальні цінності як надійний фундамент для дійсної “автономії, опертої” “на свободі і рівноправності всіх громадян держави”, а не “на історичних традиціях, ворожих тій рівноправності й свободі” [т. 45, с. 446].

Для **Франка** першого десятиріччя XIX ст. більше, ніж раніше, важили традиційні людські цінності. Толерантнішим стає його ставлення до віри, церкви і священнослужителів (стаття “Радикали і релігія” у газ.: Громадський Голос. — 1898. — № 21, 15.X). Він тепер зрілий розважливий муж, який відчувається відповідальним за долю своєї родини, товаришів-однопартиєв, молодих поколінь, які надихаються його пристрасною поезією. Рациональним консерватизмом у позитивному сенсі цього слова пройняте листовне звернення **Франка** від 14 грудня 1906 р. до радикально налаштованої студентської молоді, котра в боротьбі за український університет у Львові готувалася до бурхливої маніфестації з непередбачуваними наслідками. **Франко** як обачний громадсько-політичний діяч апелював до “хоч крихти холодної застави” гарячих молодих голів:

“Чую, що безсовісні інтриганти, засліплені політики та тіснозорі [недалекоглядні. — **Є.Н.**] доктринери силкуються похнути вас на дорогу безглуздої, антикультурної демонстрації, що може закінчитися тільки одним — вашими терпіннями, тяжкою компромітацією тої справи, якої ви бороните, і ще гірше — тяжкою моральною шкодою цілого нашого народу. Справу теоретично ясну — креовання [створення. — **Є.Н.**] ц[ісарсько]-к[оролівського] університету з українською викладовою мовою <...> ви хочете своїм виступом похоронити на довгі літа, відбираючи їй навіть поважання цивілізованого світу і симпатію тих, що досі хоч би лиш теоретично стають в її обороні. В вас вмовляють без-

совісні люди, що ви яко молодіж не обов’язані числитися з наслідками своїх поступків і повинні йти за голосом власного чуття. Не вірте тим людям, бо вони навмисне грають на ваших чуттях, а самі заздалегідь ховаються в безпечних криївках, щоб на вас самих упала одвічальність за їх діло. Вони дурають вас фантомами народної честі, народної гордості, народного права та обов’язку. Закликаю вас на все, що вам найдорожче і найсвятіше, на любов ваших батьків і матерей, на любов до рідного народу <...> — не слухайте тих намов і підшептів, яких одинока мета — вашим коштом досягнути невідомі вам обскурні цілі. <...> Наша суспільність ще не дозріла до тої боротьби і ви не маєте права <...> провокувати її перед часом до такої боротьби. <...> се не героїзм, що ви хочете робити завтра, не народна маніфестація, а простий, легкомисний, необдуманий злочин. <...> отямтеся і не наносіть в сій і без того тяжкій хвилі нового тяжкого удару нашій Україні” [т. 50, с. 304—305].

Це мудре застереження **Франка** проти невинного, невчасного радикалізму, антигромадських суспільних акцій як сумнівного засобу для досягнення хай і слушної мети, а заразом проти авантюризму безвідповідальних політиканів і партійних вождів не втрачало актуальності й у пізнішій українській історії, хоча до нього й не часто прислухалися.

Не втратило воно своєї слушності і для сучасної України. Тверезий голос глибокодумного письменника-мислителя, збагаченого власним політичним досвідом, вартує того, щоб бути почутим у нинішніх надзвичайно складних умовах реформування й розбудови Української держави, зорієнтованої на європейські цінності.

Так званий “вічний революціонер” стає поміркованим еволюціоністом. Іще в статті польською мовою “Nieco o stosunkach polsko-ruskich” [“Дещо про польсько-українські відносини”] (Tydzień. Dodatek literacko-naukowy “Kurjera Lwowskiego”. — 1895. — № 284, 13.X) **Франко** пояснював: “Я прибічник поміркованості, але тільки в засобах, в способах діяти й говорити; але ніколи не в суті справи, там, де поміркованість означає половинчастість цілей, аргументування ідеалів або, що гірше, де вона просто маскує відсутність сталих принципів або запалу до справи, визнаної слушною і святою” [т. 46, кн. 2, с. 269, 270].

У статті “Українці” (написана на початку 1906 р., опублікована в 1911 р. в Будапешті угорською мовою) **Франко** так окреслив “прогресивно спрямований рух” галицьких українців: “у 60-их роках XIX ст. домінував вплив **Куліша**, у 70-их і 80-их — **Драгоманова**, а в 90-их — **Грушевського**. З цих трьох напрямів перший можемо назвати формально національним, другий — радикально-соціальним і третій — національно-радикальним” [т. 41, с. 189]. Хоча цей поділ досить умовний¹⁶ і потребує

¹⁶ Так, вплив **Драгоманова** обмежувався невеликим колом галицьких діячів: **Мелітоном Бучинським** (у 1870-х рр.), **Павликом, Франком, О. Терлецьким, Наталією Кобринською, Миколою Ганкевичем, Ю. Бачинським** та ще деким і натрапляв на опір значно численніших народовців. **В. Будзинівський** заперечував поширену легенду, ніби **Драгоманов** “виховав генерацію, яка заснувала радикальну партію” (**Будзинівський В.** Смішне в поважнім // *Нові Шляхи*. — 1930. — Т. 9. — С. 67), а **Ю. Бачинський** засвідчив, що віденські “січовики” в липні 1891 р. оминали **Драгоманова** (**Бачинський Ю.** Мої спомини про Драгоманова / У кн. “Михайло Драгоманов у спогадах”, укл. І.С. Гриценко, В.А. Короткий. — К.: Либідь, 2012. — С. 256—258).

істотних уточнень та застережень, зокрема й хронологічної корекції, важливо, що **Франко**, без сумніву, ідентифікував себе з “радикально-соціальним напрямом”, а відтак, певно, з “національно-радикальним”.

У кожному разі, від соціального радикалізму кінця 1870-х — першої половини 1890-х письменник прийшов у 1896 р. до національного радикалізму (“в суті справи”) і 1899-го — до національного демократизму, від автономізму та федералізму на соціалістичних засадах рухався до національно-державницької ідеї, вбачаючи головне завдання українського проводу в політичному та культурному націєтворенні й не випускаючи з уваги пріоритетного значення людських прав і свобод. Він не боявся, що в процесі національного відродження можуть траплятися минуші “виплоди” національної гіпертрофії, допускав ефективність — слушного часу — силового шляху національного визволення і надихав співвітчизників на збройний визвольний чин у майбутньому, але дистанціювався від украї радикальних (нелегальних, деструктивних) методів політичної боротьби в своїй сучасності і застерігав од суспільного екстремізму та невчасного зриву.

Після часткового зближення з національними демократами (народовцями) у 1880—1886-х рр. **Франко** зосередив свою діяльність у соціально-радикальному русі, що розвивався під впливом **Драгоманова**, проте після смерті цього свого ідеологічного наставника переглянув свої взаємини з ним і повернувся до національної демократії.

Прощанням із радикалізмом молодості та переходом до поміркованого (в засобах і способах) демократизму й почасти навіть консерватизму зрілого віку стало для **Франка** притчове “діалогічне оповідання” “Хома з серцем і Хома без серця” (1904).

Суспільний християнізм пізнього Франка

Пізнє розходження **Франка** з його колишніми однопартійцями-радикалами (в 1910-х рр.) було пов’язане з тим, що він узагалі не приймав радикалізму як такого, обстоюючи натомість християнські цінності. Показовим є спогад українського літератора, історика та мистецтвознавця **Миколи Голубця** (1891—1942). У неділю 15 червня 1913 р. радикальна партія і львівська повітова філія товариства “Січ” організували в залі “Народного Дому” в Львові урочисте вшанування 40-річчя письменницької діяльності **Франка**, й насамкінець концертної програми прозвучав “віршовий поклін Ювілятові п. н. “Учителю!””, виголошений автором **М. Вільшиною**¹⁷ (**М. Вільшина** — псевдонім **Голубця**). За спогадом самого **М. Голубця**, на цьому “святочному поранку” він “як тогочасний симпатик радикальної партії” виголосив “римований триптих в честь Ювілята”, після чого виступив “січовий батько” **Кирило Трильовський**¹⁸. Потім почав промову **Франко** і “це було щось, чого на радикальному святі в честь основоположника радикальної партії не можна було передбачити. Я був певний, — зізнавався **М. Голубець**, — що **Франко**, під впливом одурюючого ювілейного кадила, скаже кілька помпатичних фраз, як це в таких випадках водиться <...>”. Тим часом **Франко** несподівано для присутніх радикалів виступив із беззастережною критикою радикальної партії як такої, навіть самого створення її, у якому сам брав участь понад два десятиліття тому, і тепер давав їй оцінку з засад релігійного консерватизму. Наскільки запам’ятав його промову **М. Голубець** через 15 років, “**Франко** зворушений і понервований до плачу, говорив більш-менш так”: “До помилок, які я коли-небудь у своєму житті зробив, належить моя праця біля підвалин радикальної партії. Розвиток цієї партії дав змогу жирування демагогам в роді мого передбесідника...

¹⁷ Ювілейні обходи в честь І. Франка. Львів // Діло. — 1913. — № 132, 17/4.VI. — С. 4.

¹⁸ **Кирило Йосифович Трильовський** (1864—1941) — засновник руханково-пожарного (спортивно-протипожежного) товариства “Січ” (1900), послідовний радикал, соціаліст і атеїст.

¹⁹ **Голубець М.** На маргінесі культу **Франка** // Новий Час. — 1928. — № 65, 28.V. — С. 4. У пізніших мемуарах “Мої спогади про Івана Франка” (Літер.-наук. додаток “Нового Часу”. — 1938. — 30.V; 6, 13, 20.VI) **Голубець** ужив вислів “бундючтися демагогам” (**Голубець М.** Мої спогади про Івана Франка // Спогади про Івана Франка [упорядкув., вст. ст., прим. М.І. Гнатюка]. — Вид. 2-ге, доп., переробл. — Л.: Каменяр, 2011. — С. 445). У репліці **Голубцеві К. Трильовський** не спростовував Франкової критики, лише зауважив: “<...> **І. Франко** не ужив тоді ані слова “бундючитись”, ані слова “демагогам”. <...> **І. Франко** тоді й справді виступав проти мене, але цілком не закинув мені демагогії” (**Трильовський К.** До Хвальної редакції “Нового Часу” у Львові // Літер.-наук. додаток “Нового Часу”. — 1938. — № 28, 18.VII. — С. IV).

²⁰ **Голубець М.** Мої спогади про Івана Франка. — С. 445.

²¹ Там само. — С. 444, 445.

²² **Голубець М.** Мойсей Безумний. — Львів, 1914. — С. 41, 42.

²³ **К. Трильовський** згадував про той виступ **Франка**: “Промова його зробила на всіх дуже пригноблююче враження, однак ж всі бачили, що це говорила душевно хвора людина. Тому й пок. **Яр. Веселовський**, мій заступник в проводі “Українського Січового Союзу”, сказав до мене: “Не робіть собі нічого з того нападу на Вас, бо кожний бачить, що це говорила людина хвора, невідповідальна за свої слова” (**Трильовський К.** До Хвальної редакції “Нового Часу” у Львові. — С. IV). За спогадами іншого очевидця, **Романа Чубатого** (1891—1979), **Франко** у виступі “з окремою подякою звернувся <...> до доповідачів, але зауважив, що не в усьому вони зрозуміли його інтенції. Зокремим натиском він підкреслює, що є людиною віруючою, — “ще раз підкреслюю, я людина віруюча!” Ці слова **Франка** зробили на присутніх велике враження, а серед деяких доповідачів та частини молоді лівого напрямку викликали просто констернацію [збентеження, розгублення. — Є.Н.]” (**Чубатий Р.** Спогади про Івана Франка. — С. 766; першодрук 1967).

²⁴ **Грозикова О.** Останні дні **Франка** // Спогади про Івана Франка. — С. 776.

²⁵ **Толстой Л.Н.** О Гоголе // Полное собрание сочинений. — М.: Художественная литература, 1936. — Т. 26. — С. 649.

Трильовського. На ділі, нещастям нашого народу є те, що партія, якої я був, на жаль, основоположником, зрушила в народній психіці основи християнського світогляду"¹⁹. У пізніших спогадах *М. Голубець* навів ще такі Франкові слова: "*Наша молодь не читає Св. Письма! Коли б я мав вам подати якусь пораду, то — частіше сповідатися й приступати до св. Тайн і в той спосіб наближуватися до Бога...*"²⁰. Сказане потрясло Голубця так сильно, "*щоб рік згодом вилитися в формі "Мойсея Безумного", тобто поеми, в якій "героєм був... сам Франко"*"²¹ (увійшла до поетичної збірки *Голубця* "Мойсей Безумний", Л., 1914). *Голубець* почасти завіршував виступ *Франка*, почутий на урочистій академії, тож поема частково є своєрідними віршованими мемуарами, на основі яких домислено художній образ "Безумного Мойсея". Суть *Мойсея-Франка* в інтерпретації *Голубця*, яка віддзеркалює еволюцію пізнього *Франка*, — у перетворенні з суспільного борця й революціонера на пророка християнських вартостей:

Та за літ тисячі терпінь,
Які я вам пророчив,
На Божу правду і добро
Поглянуть ваші очі.

Пізнаєте, що Бог — Добро
В словах, ділах і рухах,
Пізнаєте, що Бог — Любов
І досконалість духа. <...>

І заговорить Він до вас
Не в блискавці громовій,
Але в пробудженню душі
В думок перебудові.²²

Так у начебто "Безумному Мойсеї", яким видавався хворий поет, *Голубець* побачив далекосяжного мислителя, у його словах, які шокували багатьох²³, почув мудрі речі. Важливо, що в ту пору, коли з Франкових шедеврів воліли підносити насамперед "Камеярів" і "Вічного революціонера", надихатися патетикою його революційних рядків (дисонансний виступ поета під час урочистої академії 15 червня 1913 р., що явно суперечив ідеї насильницьких суспільних перетворень, зазвичай ігнорували — про нього майже не залишилося згадок), *Голубець* привертав увагу до інакшого *Франка* — проповідника християнського людинолюбства, євангельського антропоцентризму, духового вдосконалення особистості. У тому ж дусі згадувала про *Франка* вчителька *Олена Грозикова*, яка опікувалася ним в останні тижні його життя²⁴.

Якщо Франкові в пізньому віці не судилося бути таким духово здоровим і стійким, як *Гете* чи *Гюго*, *Донцов* чи *Винниченко*, то все ж він уписується в типологічний ряд таких великих письменників-провидців, як *Гоголь*, *Достоевський*, *Куліш*, *Лев Толстой*, які не лише пройшли складний шлях світоглядної еволюції, а й в умовах духової та душевної кризи, ба навіть нездужання, ставали своєрідними проповідниками християнських вартостей, а в очах суспільності, призвичаєної до усталених уявлень, — диваками й навіть божевільними. Впадає в око типологічна пара-

В Інституті Івана Франка НАН України
на тлі картин Є. Безніска: Євген Безніско, Леся Безніско —
музейний доглядач Меморіальної майстерні скульптора
Теодозії Бриж, Євген Нахлік. Львів, 15 квітня 2013 р.

лель між сприйняттям пізнього *Гоголя* та пізнього *Франка*, які обстоювали християнське вчення. У статті "О Гоголе", написаній у січні — лютому 1888 р., *Лев Толстой* із гіркотою зауважив про автора "Вибраних мест из переписки с друзьями":

"Сорок лет уже лежит под спудом тот Гоголь, каким он стал после возрождения, и всё то, что он сказал людям об этом своём возрождении, сорок лет в печати, в историях литературы, в разговорах с кафедр представляет людям, как бред сумасшедшего.

Всех учат тому, что Гоголь был велик, когда он писал свои повести, как "Тарас Бульба", в которой восхваляются военные подвиги — убийство, и когда писал "Ревизора", в котором осмеиваются все без исключения люди целого города, но что Гоголь, пишущий о том, что ему открыло учение Христа, есть падший, сумасшедший Гоголь. <...> Гоголь же тот, который отрекается от своих ошибок и кается в них, того Гоголя мы не хотим знать и называем его сумасшедшим"²⁵.

Ці слова, повторю, були написані 1888 року, та щойно через сто з гаком років у російському та українському літературознавстві завдяки працям *Ігоря Золотуського*, *Ніни Крутікової*, *Юрія Барабаша* та автора цих рядків відбулася переоцінка "Вибраних мест из переписки с друзьями" як вартісної та визначної, хоча й неоднозначної, пам'ятки світоглядних шукань великого письменника. Християнізм пізнього *Франка* також заслуговує сучасного поцінування. ■

У статті використано ілюстрації з колекції картин, які подарував Інституту Івана Франка НАН України у 2013 р. народний художник України, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка *Євген Безніско* (1937—2015).

Більше копій картин *Є. Безніска* із подарованої колекції див. на сайті Інституту Івана Франка НАН України: <http://ifnan.gov.ua/thanksgiving/2/471/>.

Поезія Тараса Шевченка після повернення зі заслання: провідні мотиви, нові ліричні жанри, оновлення тематики поем у контексті громадської діяльності автора

Олеся Пономаренко
канд. філол. наук,
ст. наук. співр.
Національного музею
Тараса Шевченка,
м. Київ

28 лютого 1858 р. **Тарас Шевченко** повернувся до Петербурга. Це була перша поетова подорож залізницею. *“Після заслання Шевченко не створив уже монументальних політичних поем і сатир, рівнозначних написаним у період “трьох літ”, але його революційна лірика останніх років за силою пристрасті, напруженістю і пророчим пафосом заперечення усіх абсолютів самодержавно-кріпосницького ладу належить до найвищих досягнень світової поезії 19 ст.”* [13].

На початку 1859 р. **В. Головін** у друкарні **В. Гергардта** видав “Новые стихотворения Пушкина и Шавченко”. Сюди увійшло сім творів **Пушкіна**, заборонених у Росії, та шість — **Шевченка** українською мовою: “Кавказ”, “Холодний яр”, “Як умру, то поховайте...” під заголовком “Думка”, “Розрита могила”, “Думка”, “І мертвим, і живим...”. Це ускладнило цензурні митарства, пов’язані з підготовкою до друку “Поезій” **Т. Шевченка** у двох томах (до першого з них мали увійти поезії, написані до заслання, до другого — на засланні та після нього).

23 січня 1860 р. у Петербурзі в друкарні **П. Куліша** коштом **П. Симиренка** виданий Шевченків “Кобзар” із присвятою: “Марку Вовчкові на пам’ять 24 сичня 1859 року”. Сюди увійшли 16 поезій, створених до заслання, зокрема, вперше повністю “Давидові псалми” (завершують збірку). Заспівною поезією стали “Думи мої, думи мої...” (1840), другим надрукований вірш “Перебендя”, далі — розташування за жанровим принципом: думки (“Тече вода в синє море...”, “Вітре буйний...”, “Тяжко-важко в світі жити...”, “Нащо мені чорні брови...”), вірш “До Основ’яненка”, історичні поеми (“Іван Підкова”, “Тарасова ніч”, “Тамалія”), героїчна поема-епопея “Тайдамаки” [3]. Друкарня **П. Куліша**, в якій друкувався “Кобзар” 1860 р., знаходилась на Вознесенському проспекті. Працюючи над виданням свого останнього прижиттєвого українського “Кобзаря”, **Т. Шевченко** писав поезії, в яких окреслював мету власної просвітницької діяльності. В рефлексивній ліриці “Не нарікаю я на Бога” (5 жовтня 1860 р.) поет змалював сподівані результати просвітницької праці: *“Орися ж ти, моя ниво, / Долом та горою! / Та засійся, чорна ниво, / Волею ясною! /.../ Розвернися ж на всі боки, / Ниво-десятино! / Та посійся не словами, / А розумом, ниво!”*.

О. Кушнір. Майдан. Революція. 2014 р.

Згодом у Петербурзі вийшов і повніший “Кобзарь” 1860 р. (рукопис був дозволений до друку 28 квітня 1860) — у перекладі російською мовою під редакцією **М. Гербеля**. “Автобіографія Т. Шевченка” опублікована у цьому перекладному російському “Кобзарі”. Серед поетів, котрі перекладали твори **Шевченка** для “Кобзаря” 1860 р. російською мовою — **А. Майков**, **М. Курочкін** — брат **В. Курочкіна**, автора поезії “Для великих землі”, з якою перегукується вірш Тараса Григоровича “Тим неситим очам”. Шевченків однодумець **В. Курочкін** виступав у демократичному журналі “Искра”.

Відверто демократичне спрямування мав також журнал “Современник”, у якому друкувалася нова позацензурна громадянська лірика **Т. Шевченка**. Співробітники “Современника” гуртувалися довкола **М. Чернишевського**; він же поділяв і пропагував Шевченків погляд на антикріпосницьку реформу згори як на введення народу в оману. Вперше передчуття одурених надій селян-землеробів і віру в те, що селяни на панщині “дожинають останній сніп”, **Шевченко** висловив у вірші “Сон (На панщині пшеницю жала)”.

Ще в Нижньому Новгороді поет одержав на початку лютого 1858 р. від **Куліша** “Народні оповідання” **Марка Вовчка** (першодрук 1857 р.) і був ними щиро захоплений. Поезію “Сон” 1858 р. присвятив **Марку Вовчку** і збирався видрукувати як присвяту до всього “Кобзаря” 1860 р., однак цензура не дозволила.

Чорновий автограф вірша був на звороті одного з відбитків офорта “Свята родина”, подарованого **Ф. Черненку** 16 липня 1858 р.

Далі у вірші “Я не нездужаю, нівроку” (22 листопада 1858 р.) з’являється символічний образ сокири як народної революції: “*Не жди сподіваної волі — / Вона заснула: цар Микола / Її приспав, а щоб збудить / Хиренну волю, треба миром, / Громадою обух сталить, / Та добре вигострить сокиру, / Та й заходиться вже будить. / А то проспить собі небога / До суду Божого страшиного.*”.

І. Франко відзначив надзвичайне піднесення релігійного духу в поезії **Т. Шевченка** після заслання. Вперше з’являються “*подражання*” Старозавітним пророкам як зразки громадянської лірики суспільного ладу майбутнього. Поет часто звертався і до Старого, і до Нового Заповітів, але жанр “*подражаній*”, тобто, наслідувань, утверджував в українській літературі на основі “*Старого Заповіту, сюжети якого краще надавалися до актуалізації сучасного йому життя: там царі — і тут царі; там гнали пророків за правду — те саме робив офіційний Петербург із людьми, не згідними з офіційною тріадою самодержавія, православія, народності (єдиної російської); там було рабство — і тут різновид рабства — самодержавство*” [4]. “Першовзірець або сюжет-прототип у жанрі подражання значно далі відходить від біблійного

Т. Шевченко. Офорт “Свята родина”. 1858 р.

Т. Шевченко. Приятелі. Офорт, акватинта. 1859 р.

оригіналу, аніж у переспівах” [9]. У художній літературі виділяють прототипи образів (знайомих або історичних осіб, відомих письменнику з документів, літературних творів) і сюжетів. *“Т. Шевченко навіть полемізував з прототипами образів і сюжетів у подражаніях”* [9], пишучи в 1859 р. за біблійними зразками нові поезії.

У “Подражанні 11 псалму” ідею тексту-прототипу, що Бог захищає побожних, трансформовано у думку про те, що поет захищає “рабів німих”, тобто, говорить за поневолених, які мовчать: *“Воскресну нині! Ради їх, / Людей закованих моїх, / Убогих, нищих... Возвеличу / Малих отих рабов німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово”*. Так, біблійний образ “мовчання землі” **Шевченко** перетворює на мотив “мовчання поневолених” [9].

У подражанні “Ісаїя. Глава 35” **Т. Шевченко** наслідує великого старозавітного пророка (8 ст. до н. е.) котрий картав відступництво верхівки Іудейського царства від законів **Яхве**, її жадібність, користолюбство, нещадний визиск бідних маєтними, жорстокість до слабких, погрожував судом і карою Божою, провіщав прихід Месії-рятівника і майбутнє райське життя на землі.

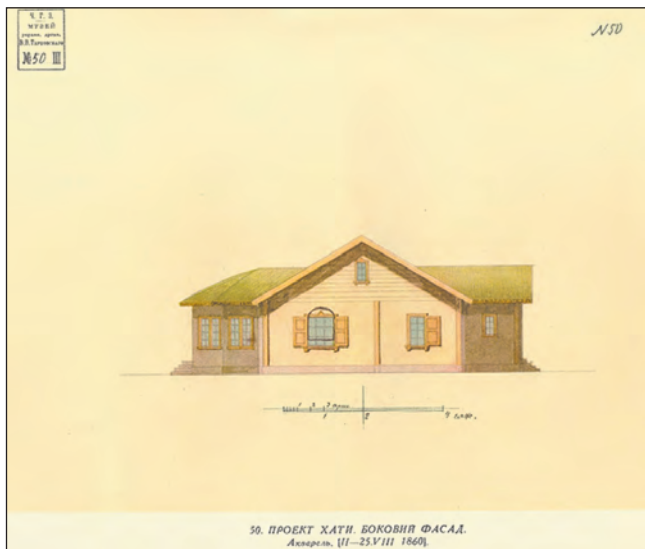
Малюючи одужання немічних у майбутньому земному раю на тлі буяння природи, **Т. Шевченко** створює натхненний гімн прийдешній перемозі звільнених із кайданів “рабів німих” над гнобителями: *“Оживуть степи, озера, / І не верстової, / А вольнії, широкії, / Скрізь шляхи святії / Простеляться; і не найдуть / Шляхів тих владики, / А раби тими шляхами / Без гвалту і крику / Позіходяться до купи, / Раді та веселі. / І пустиню опанують / Веселії села”*. Первісний автограф вірша поет записав на звороті свого офорта з картини **І.І. Соколова** “Приятелі”, виконавському не пізніше 16 березня 1859 р.

У “Подражанні Іезекіїлю. Глава 19” **Шевченко** вивів образ “самодержавного плачу” як неминучого кінця Російської імперії, її самодержавного ладу: *“Плач великий / Воєсто львицищого рика / Почують люди. / І той плач, / Нікчемний, довгий і поганий, / Межи людьми во притчу стане, / Самодержавний отой плач!”*. Поет вдався до повчальних алегорій: єгипетського полону, з якого **Мойсей** вивів єврейський народ, — довготривалого важкого випробування; і вавилонського полону, в якому був і сам пророк **Іезекіль** 6 ст. до н. е. — суворого ув’язнення. У Біблії лев як символ людини, наділеної особливою владою і могутністю, не

виступав антагоністом *Мойсея* чи *Ізекіїля*. Український поет вкладає в уста пророків нові притчі, які мають надихнути сучасний народ на розправу з самодержцями. *Ізекіїль* викривав зажерливість можновладців, гонитву за розкошами і жорстокість до підданих; вказував, що Бог відвернувся від свого народу за відступництво від Нього. За *Шевченком*, кари чекають виключно на самодержців за знушання з народу.

У подражанні “Осії. Главі 14” поет наслідує лише першу песимістичну частину передбачень малого старозавітного пророка 10—8 ст. до н. е. *Осії*, котрий пророкував швидкий крах єврейської держави під тиском зовнішніх ворогів як невідворотну кару Божу за гріхи свого народу, а передусім його недостойних поводитирів, які нехтували державними інтересами і збагачувалися шляхом нещадного визиску зuboжілих землеробів. Земельне питання в Україні загострилося напередодні реформи 1861 р., виявилися розходження інтересів поміщиків і селян. У другій частині “Осії...” український поет стверджує, що кара спаде на винуватців бідувань народу: “*Бреють боги, / Ті ідоли в чужих чертогах, / Скажи, що правда оживе, / Натхне, накличе, нажене / Не ветхе[є], не древле слово / Розтленое, а слово нове / Меж людьми криком пронесе / І люд окрадений спасе / Од ласки царської...*”. Царі як рукотворні ідоли не можуть мати божественної природи, і поет бачить своє завдання в тому, щоб розвінчати подібні ілюзії вбогих людей.

5 травня 1859 року *Т. Шевченко* подав заяву до Петербурзької академії мистецтв із проханням надати йому “*вид*” на проїзд у Київську, Чернігівську й Полтавську губернії терміном на 5 місяців для “*поліпшення здоров’я і малювання етюдів з натури*”. На початку червня поет був уже в Україні. У Лихвині написав вірш-пісню “Ой по горі роман цвіте”, пізніше (22 вересня) присвятив її інженеру-архітекторові *Ф.І. Черненку*, на квартирі якого (по вул. Спаській, нині — Рилєєва) збиралась українська громада, і який згодом допомагав *Шевченку* скласти проект поетової хати.

В альманасі “Хата” у розділі “Кобзарський гостинець” опубліковано поезії **Шевченка**, що раніше не друкувалися, під редакторськими назвами: “Калина” (“Чого ти ходиш на могилу”), “Пустка” (“Рано-вранці новобранці”), “На Різдво” (“Не додому вночі йдучи...”), “Козацька доля” (“Нащо мені женитися?”), “На Вкраїну” (“Немає гірше, як в неволі”) ін.; з авторськими назвами “Хустина” і “Доля”.

У листі до **Я. Кухаренка** від 25.03.1860 **Шевченко** писав: “Посилаю тобі к Великодню замість писанки “Хату”. І не журнал, а тільки альманах, попередник нашого майбутнього журналу “Основа””. Поет брав безпосередню участь у підготовці видання “Основи”. У часописі надруковано (із деякими редакторськими вилученнями і змінами) понад 70 поезій **Шевченка**. У №1 — “Посланіє славному Шафарикові”, “Ой три шляхи широкі”, “Пустка”, “Чернець”; у №2 — другу редакцію “Москалевої криниці” і “Некролог Т. Шевченка”.

22 січня 1859 р. до Петербурга приїхала **Марко Вовчок**, і вже наступного дня **Шевченко** познайомився з нею. Поезію “Марку Вовчку” з присвятою “На пам’ять 24 січня 1859” переписав 17 лютого до Більшої книжки: “Недавно я поза Уралом блукав і Господа благав: Щоб наша слава не пропала, щоб наше слово не вмирало... І виблагав. Господь послав тебе нам, кроткого пророка і обличителя жестоких людей неситих... Світе мій! Моя ти зоренько святая! Моя ти сило молодая! Світи на мене і огрій!”. Письменниця присвятила йому повість “Інститутка” (**Шевченко** був одним із перших читачів-редакторів твору).

Гостюючи в Прохорівці у **Максимовичів**, митець виношував задум поеми “Марія”. Звідти поїхав до Межиріч, де підшукав таке місце для майбутньої своєї хати, “щоб Дніпро був під самим порогом”.

13 липня **Шевченка** біля самого будинку **Максимовичів** заарештували. Спричинили до арешту масові обговорення ідеї майбутньої поеми “Марія”, провокаційна розмова про теологію, заведена землеміром, шляхтичем **Козловським**.

14 липня поета доставили в Черкаси, де він написав вірш “Сестрі”, і під вартою привезли до Києва. Він оселився в будинку священика **Ю. Ботвинювського**, який узяв **Шевченка** на поруки. Але через кілька днів поет перейшов на квартиру свого давнього знайомого, київського портретиста і фотографа **І. Гудовського** (на розі Малої Житомирської з боку Хрещатика). **І. Гудовський** сфотографував **Т. Шевченка** в повний зріст.

Потім, у серпні, поет оселився на Пріорці в домі **В. Пашиковської**. Слідча справа завершилась дозволом **Шевченку** виїхати з Києва до Петербурга і таємною забороною надалі жити чи перебувати на гостині в Україні. На щастя, до самої смерті поет не довідався про цей жорстокий присуд, і останні дні життя його були зігріті надією на скоре повернення в Україну.

У листопаді 1859 р. він за 16 днів у Петербурзі написав поему “Марія”, в якій здійснив свій давній задум описати серце матері за життям Пречистої Діви, Матері Христової.

Твір став апофеозом Мадонни. Так піднесено і витончено творили образ Богоматері та водночас реальної земної жінки лише найбільші художники епохи Відродження: **Рафаель**, **Ботічеллі**, **Мікеланджело**, **Леонардо да Вінчі**. **Іван Огієнко** писав: “Ніхто в українській літературі не мав такого високо- і глибокорелігійного стилю, як це нам дав **Шевченко**. І власне релігійний стиль “Марії” — найвищий”. “**Шевченко** подивився на жінку як на берегиню національних сакральних скорбів, що до нього не існувало ані в художній, ані в суспільно-громадянській традиції” [11; 6]. Вступ до поеми: “Во Іудеї во дні они...” **Шевченко** написав експромтом, вільно оперуючи історичними фактами, військовою термінологією стародавнього Риму. В цьому виявилася його блискуча ерудиція. Згодом поет переписав “Во Іудеї...” начисто до “Більшої книжки” як окремий твір. Очевидно, саркастично-іронічний тон поезії не відповідав просвітлено-релігійному пафосу “Марії”.

У вступі оповідається про страшний наказ царя **Ірода**, наляканого пророцтвом про народження Месії-Спасителя, відданий у той час, коли **Марія** змушена була йти до Віфлеєма для перепису населення: “Так що ж, — промовив Ірод п’яний, — / По всьому царству постинать / Малих дітей; а то, погані, / Нам не дадуть доцарювать. — / Поштар, нівроку, був підпилий, / Оддав сенатові приказ, / Щоб тільки в Віфліємі били / Малих дітей. / Спаси ти нас, / Младенче праведний, великий, / Од п’яного царя-владики! / Од гіршого ж Тебе спасла / Твоя преправедная Мати”.

Починається поема молитвою до Богородиці. Вкотре вже “цей геній молитви” (**К. Чуковський**) звертається до Богородиці. Але такого трепетного обожнювання, що мов памороззю цвіт, взялось гірким співчуттям до **Марії**, до свого народу, в “Кобзарі” не знайти: “Все упованіє моє / На тебе, мій пресвітлий раю, / На милосердіє твоє, /... / На тебе, Мати, возлагаю. / Святая сило всіх святих, / Пренепорочная, благая! / Молюся, плачу і ридаю: / Воззри, Пречистая, на їх, / Отих окрадених, сліпих / Невольників. Подай їм силу / Твого мученика Сина, / Щоб хрест-кайдани донесли / До самого, самого краю”. Пастухи допомагають **Марії** з немовлям урятуватися і споряджують її в дорогу до Єгипту. “У Нілі скупанеє спить / В пелюшках долі, під вербою, / Дитяточко. А меж лозою / З лози колисочку плете / Та плаче праведная Мати, / Колиску тую плетучи”.

За Єгиптом у поемі “Марія” постає краєвид шевченківського Петербурга зі сфінксами на набережній Неви (“два сфінкси з храму **Аменхотепа III** (15 ст. до н. е.) було привезено до Петербурга і 1834 р. встановлено /.../ поблизу Академії мистецтв” [10]): “З-за Нілу сфінкси, мов сичі, / Страшними мертвими очима / На тебе дивляться. За ними / На голому піску стоять / Пошинуру піраміди в ряд, / Мов фараонова сторожа, / І ніби фараонам знать / Вони дають, що правда Божа / Встає вже, встала на землі. / Щоб фараони стереглись”.

Поет вкладає в уста **Ісуса**-дитини проповідь ідеалів правди і свободи. Він змальовує випадок, як під час ярмаркування **Марії** з **Йосипом** у Єрусалимі

Ісус загубився, а Матір знайшла потім Сина в синагозі: *“Межи раввінами дитина, / Її хлоп’яточко, сидить / І навчає, неповинне, / Як в світі жить, людей любить, / За правду стать! За правду згинуть! / Без правди горе! — Горе вам, / Учителі-архиєреї! — / І дивувались фарисеї / І книжники його речам”*. У цьому шевченківському образі *Ісуса Христа* вгадується нове демократичне покоління.

Шевченко створив і самобутній образ святої Матері Божої, яка після Розп’яття єдиного Сина свого, мученика за волю, надихнула апостолів Христових сіяти вчення правди і свободи. Не відступаючи від біблійної топоніміки, свяченої історії, атрибутів одягу, поет водночас витворює глибоко національний образ козацької матері. Користуючись високим стилем, насиченим церковнослов’янською лексикою, поет повсякчас підкреслює приземленість героїні, її буденну заклопотаність. Але ніде немає пародіювання героїні, її повсякденної роботи. “Марія” — це соціально-побутова поема на звеличення святого подвигу материнства.

Епіграф до поеми **Шевченко** взяв з акафісту Пресвятій Богородиці: *“Радуйся, ти-бо обновила зачатих у соромі”*. За біблійним каноном, Богородиця непорочним зачаттям спокутувала первородний гріх прародички Єви. За Шевченковою *Марією* постає образ святої матері-України, непорочної від початків. Така Батьківщина відновиться в душах вільного українського народу. Для тих, хто не вірить у надихаючу силу рідної землі, вимальовується тільки образ зневаженої покритки. Поет додав до канонічного образу й ще і новий зміст — спасіння народжених у кріпацтві на бездержавній землі. Поет глибоко розумів, що “Марія — найближча до Христа молильниця у людських потребах. Коли чинює молитву Господь не може почути через нерозкаяний гріх молильника, то він почує її вустами Своєї Матері” [4]. Українське козацтво обрало своєю заступницею Богородицю-Покрову.

Поряд зі зростанням кількості релігійних мотивів, у поезії **Т. Шевченка** після заслання з’являються численні антиклерикальні мотиви. У вірші “Гімн черничий” поет обстоює право жінок на земне щастя: *“Удар, громе, над тим домом, / Над тим Божим, де мремо ми, / Тебе ж, Боже, зневажаєм, / Зневажаючи співаєм: / Алілуя”*.

В одній із найзагадковіших поезій “І Архімед, і Галілей...” **Т. Шевченко** поставив поруч емблематичні імена давньогрецького механіка, математика та італійського фізика, котрий обґрунтував геліоцентричну систему світу, і протиставив їх, як носіїв науки та просвіти, попам, як сіячам мороку й облудного страху в людських душах. Поет саркастично розвінчує культ царя, закладений у християнстві в образі першого царя Іудеї *Давида*, нащадком якого є Цар Небесний Ісус Христос: *“А ви, святисє предотечі, / По всьому світу розійшились / І крихту хліба понесли / Царям убогим. / Буде бите / Царями сіяєє жито! / А люде виростуть. Умруть / Ще незачатисє царята...”*. Царям-гнобителям поет протиставляє людей нового

демократичного суспільства, перемога якого неминує, як перемога правди над кривдою: *“І на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати, / І будуть люди на землі”*. За ідеалом родини бачиться народ і рідна країна.

У створеній пізніше поемі “Саул” **Шевченко** підкреслив, що культ царя важко опротестовувати тому, що він віками насаджувався народу через Святе Письмо: *“Плугами, ралом не розорем / Прокляту ниву, поросла / Колючим терном. Горе! Горе! / Дрібніють люди на землі, / Ростуть і висятьєся царі”*. У сатирично-пародійному “Саулі” (1860) поет “на основі біблійної оповіді про походження царської влади в ізраїльтян подає власну сатиричну генезу царської влади в історії людства” [9]: *“В непробудимому Китаї, / В Єгипті темному, у нас, / І понад Індом і Євфратом / Свої ягнята і телята / На полі вольнім вольно пас / Чабан, було, в своєму раї. / ... / Аж ось лихий царя несе / З законами, з мечем, з катями, / З князями, з темними рабами”*.

Йдучи за Другою пророчою Книгою Самуїла, **Шевченко** розповідає про те, що перед *Давидом* пророк *Самуїл* помазав на найпершого єврейського царя велетня-пастуха Саула. Але поет не використовує величний стиль оповіді оригіналу, а вдається до пародійно зниженого тону: *“Та взяв од козилиц і свиней / Того Саула-здоровила / І їм помазав во царя”*. Він досить вільно оперує біблійним прототипом, приписуючи Саулу “кедрові палати” і “гарем чималий”, що належали царю *Соломону*. Подібні “образи-притчі” звернені в поетову сучасність, натякають на політику російських царів, упокорення нехристиянських народів Кавказу і Середньої Азії: *“А Саул / Бере і горд і аул”*.

У тому ж стилі **Т. Шевченко** трансформує античні прототипи. “Традиційно позитивний образ римського царя-реформатора *Нуми Помпілія* поет використовує з метою сатиричного викриття фальшивого народоловства царів” [9]. За *Нумою*, у ліричному вірші “Колись то ще, во врем’я оно...” (1860) вгадується нібито “добрий цар” і “кроткий государ”, “реформатор” *Олександр II* [13]: *“Помпілій Нума, римський цар, / Тихенький, кроткий государ, / Втомившись, пишучи закони, / Пішов любенько погулять / І одпочить. Та, спочивавши, / Додумать, як би то скувать / Кайдани на римлян”*. Поштовхом до переосмислення античного образу-прототипу римського царя, котрого на законотворчість надихала німфа струмка Егерія, для **Шевченка** міг стати вірш *А. Майкова* з традиційною реконструкцією центрального міфологічного образу “Нимфа Эгерия” (1844), передрукований у поетичній збірці 1858 р. (СПб.). У Шевченковій ліриці дівоча краса пробуджує в царя думки про нові способи поневолення: *“А мудрий Нума / І на дівча і на цвіти / Дивується собі і дума, / Який би ретязь ще сплести?”*.

У 1860 **Т. Шевченко** здійснив два переспіви і переклад уривків зі “Слова о полку Ігоревім” — “В Путивлі-граді вранці-рано” і “З передсвіта до вечора”. Його переспів “Плачу Ярославни” з давньоруської і досі найкращий в українській літературі з погляду ритміки та ясності високого змісту.

В останні роки життя, сповнені мистецьких і громадських звершень, трагічних випробувань долі, поета не полишає мрія створити родину й оселитися в Україні у власній хаті. Останню спробу одружитися Шевченко робить у Петербурзі. У своїй майбутній дружині, землячці з простолюду, поет бачив передусім рівню собі, з високим почуттям людської гідності: “...Мій ти друже, / Моя ти любо! Не хрестись, / І не кленись, і не молись / Нікому в світі! Збрежуть люди, / І візантійський Саваоф / Одуриць! Не одуриць Бог, / Карать і миловать не буде: / Ми не раби його — ми люде!” (“Ликері”). Під враженням від розриву стосунків постали поезії “Л.” (архетип саду в ній має і значення обіцянки), “Барвінок цвів і зеленів” (“Н. Макарову”). У філософській мініатюрі “Якби з ким сісти хліба з’їсти” поет, уже після розриву з *Ликерою*, відверто висловився про особисту самотність, яку відчайдушно щиро хотів подолати. Після цього — розпач із приводу того, що новий лад ніяк не настає: “І день іде, і ніч іде. / І голову схопивши в руки, Дивуєшся, чому не йде / Апостол правди і науки!”. Мотив самотності особистої увиразнюється гучним акордом самотності в Україні поетової громадянської позиції: “Якби то, — думаю, — якби / Не похилилися раби... / То не стояло б над Неввою / Оцих осквернених палат.” (“Якось-то йдучи уночі...”)(на Двірцевій набережній Петербурга були Зимовий палац і палаци інших членів царської родини — **авт.**).

Демонологія Петербурга, який і за поетом встановив довічний таємний поліційний нагляд, має цілком реальну основу: “Що з того боку, мов із ями, / Очима лупа кошеня. / А то два ліхтаря горять / Коло апостольської брами”. Навпроти Петропавлівської фортеці на протилежному березі ріки розташовані Невські ворота, через які вивозили засуджених до страти чи заслання. Цих в’язнів совісті *Шевченко* називав “апостолами свободи”. Поет, котрий пройшов муки заслання, і на завершальному етапі творчого подвигу не піддався життєвим спокусам — свідомо не написав жодного царехвального рядка: “Я схаменувся, осінивсь / Святим хрестом і тричі плюнув. / Та й знову думать заходивсь / Про те ж таки, що й перше думав”.

На схилі життя у поета виринає така рідкісна для нього ідилічна картина подружнього життя на тлі українського краєвиду із традиційними символами весільних пісень — качечки й качура: “Тече вода з-під явора / Яром на долину. / Пишається над водою / Червона калина”. Ідилія одвічної любові та щасливого подружнього життя вимальовується у віршах “Подражаніє Едуарду Сові” (1859), “Подражаніє сербському” (1860), “Росли укупочці, зросли...” (1860).

О. Боголюбов. Петербург перед заходом Сонця. 1850 р.

Т. Шевченко першим психологічно глибоко змалював у поезії болісну дівочу самотність. У вірші “Н.Т.” він як поет-романтик через майстерний індивідуальний новотвір-оксиморон (поєднання іменника із протилежним до нього за значенням епітетом-прикметником) показує гірку ціну цнотливості *Надії Василівни Тарновської* — самотність: “А сила / Сатурнова іде та йде, / І гріх той праведний плете, / У сиві коси заплітає, / А ти ніби недобачаєш: / Дівуєш, молишся та спиш, / Та Матер Божію гнівиш / Своім смиренієм лукавим”.

Під враженням від прогулянки з *Н.В. Тарновською* холодним Петербургом восени 1860 р. *Шевченко* написав філософську мініатюру-фантазмагорію “Кума моя і я / В Петропольському лабіринті”. Автобіографічний герой і його самотня кума заблукали у столиці *Петра I*, названій на грецький лад Петрополісом. Химерна спонука “Ходімо, куме, в піраміду, / Засвітим світоч” нібито натякає на Петропавлівський собор — усипальницю російських царів, що своїм всевладдям і посмертними культами уподібнюються до єгипетських фараонів. В українських фантастичних казках в образі куми іноді ввижається людині її власна смерть. Таємнича і химерна метафора християнського священника Петропавлівського собору, котрий уподібнюється до давньоєгипетського служителя культу богині родючості й материнства: “І чепурненький жрець Ізиди / Чорнявенький і кавалер, / Скрамненько длань свою простер...”.

Оцей жрець диригує двояким хором, котрий і на смертному одрі нагадує поетові про його непогамовану найбільшу скорботу: український народ потерпає у кріпацтві, а більша частина української інтелігенції своїми дипломатичними заходами на шляху до антикріпосницької реформи підтримує культ царя: “І хор по манію лакея, / Чи то жерця: “Во Іудеї / Бисть цар Саул”. Потім хор / Ревнув з Бортнянського: “О скорбь, / О скорбь моя! О скорбь велика.”.

Український і російський композитор **Д. Бортнянський** за два тижні до смерті (у 1825 р. у Петербурзі) скликав учнів і попросив їх виконати свій духовний концерт “Вскую прескорбна еси, душе моя”. **Т. Шевченко** алюзією на концерт **Бортнянського** ніби перекидає місток до свого найпершого “Сну (комедії)” 1844: “Душе моя убогая, / Чого ти сумуєш, / Чого марне плачеш? / Он глянь, у тім раї, що ти покидаєш, / Латану свитину з каліки знімають, / З шкурою знімають, бо нічим обуть / Княжат недорослих”. Алюзія як стилістична фігура зазнає розквіту в європейському модернізмі, уже в пізнішому неоромантизмі — романах-утопіях, “хімерній” і “сільській” прозі. “Від Шевченкового “Кума моя і я” веде свій початок “єгиптологія” російського поета **А. Белого** — нескінченні уподібнення Петербурга з його імперським “склерозом” давньому Єгипту” [2].

У поезії **Т. Шевченка** після заслання домінує громадянська лірика (“Я не нездужаю, нівроку”, 1858, СПб., два варіанти “Молитви” 1860 р.: “Злоначинаючих спина”, “Царям, кровавим шинкарям”), переважно рефлексивна — вірші-міркування, типові для пізнього романтизму. Підсилюються політичні та соціальні, зокрема, антицерковні мотиви, що відбивають загальні настрої доби. Формальний бік поезії залишається майже без змін, зате частішають точні рими. Зникли жанри балади та історичної поеми. До надкоротких балад наближаються нові поезії “Титарівна-Немирівна”, “Над Дніпровою сагою”.

Найпомітнішою “байронічною” або романтичною вільною поемою з високим християнським змістом цього періоду є **Шевченкова** “Марія”: релігійний зміст підсилено й оновлено суголосно сьогоденним сподіванням волі українського народу. Пропуски та перерви у викладі розвитку подій, авторські звертання до героїв створюють оту зумисну романтичну неясність, завдяки якій в образі Богоматері, обділеної велінням долі від земних утіх, постає та, що “оновила зачатих у соромі” (ікос 10 акафісту пресвятій Богородиці) кріпацтва.

Політична лірика останніх літ життя має сатиричний характер; філософська з лейтмотивом особистого земного щастя — урочисте і щире звучання. Герой

Т. Шевченко. Портрет Ликери Полусмакової (тон, папір, італійський олівець). Літо 1860 р.

інтимної лірики **Шевченка** виявляє ту безоглядну вірність покликів серця, на яку **Ликера** була не готова відповісти. Але це не зменшує вартість поетичних шедеврів “Ликері”, “Барвінок цвів і зеленів...”, “Л.”. Поет закликав свою обраницю рішуче стати проти міщанського бога, перейти “калюжу” забобонів. Зір поета рішуче зупиняється над правом людини на особисте щастя поза соціальним, політичним чи релігійним ідеологічним намулом.

Поезією останніх років життя **Шевченко** виконував місію розвіяти забобонний страх свого народу перед стовпами самодержавно-кріпосницького ладу. “Саме з **Шевченка** (у світоглядному, а не вузько історико-генетичному плані) розпочинається довгий і драматичний процес планетарної демократизації світової літератури” [2]. ■

Література

1. **Хоменко Борис**. Назаренко Юрій Іванович // Шевченківська енциклопедія. — Т. 4. — К., 2013. — С. 415—416.
2. **Скуратівський Вадим**. Шевченко в контексті світової літератури // Дивослово. — 2003. — № 6. — С. 68—72.
3. **Шубравський Василь**. Передмова до факсимільного видання “Кобзаря” 1860. — К.: Дніпро, 1981.
4. **Степовик Дмитро**. Наслідуючи Христа: віруючий у Бога Тарас Шевченко. — К., 2013.
5. **Чижевський Дмитро**. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. — Тернопіль, 1994. — С. 411—417.
6. **Дзюба Іван**. Тарас Шевченко. — К.: Києво-Могилянська академія, 2008. — С. 496—552.
7. **Ігнатенко Микола**. Алюзія у словесній творчості Т.Г. Шевченка // Дивослово. — 1999. — № 1. — С. 2—6.
8. **Стрельбицький Михайло**. “Моє свято чорнобриве...”

(Гуманістичний зміст інтимної лірики Шевченка) // Дніпро. — 1989. — № 3. — С. 128—132.

9. **Харчук Роксана**. Проблема прототипу у творчості Т. Шевченка // Дивослово. — 2006. — № 3. — С. 49—54.

10. **Шевченко Тарас**. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 2001. — С. 725.

11. **Бовсунівська Тетяна**. Художня концепція жінки у творчості Т. Шевченка // Дивослово. — 1999. — № 11. — С. 3—12.

12. **Івакін Юрій**. Два вірші Шевченка (“І Архімед, і Галілей”, “І тут, і всюди — скрізь погано”) // Дніпро. — 1966, № 3. — С. 140—146.

13. **Івакін Юрій**. Сатира Шевченка. — К., 1959.

14. **Розумний Ярослав**. Поет, розіп’ятий на “ізмах” // Світи Тараса Шевченка. — Т. 2: “ЗНТШ”. — Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Львів, 2001. — С. 19—39.

Данило Кирилович Заболотний.

“Діти мої дорогі, любіть науку і правду”

(до 150-річчя від дня народження)

Богдан Мацелюх
доктор біол. наук,
член-кореспондент
НАН України,
зав. відділу генетики
мікроорганізмів
Інституту мікробіології і
вірусології
ім. Д.К. Заболотного
НАН України,
м. Київ

15 грудня 1929 р. на 63-му році життя перестало битися серце славного вченого-мікробіолога, основоположника епідеміології, колишнього президента Всеукраїнської академії наук (ВУАН), засновника і першого директора Інституту мікробіології і епідеміології ВУАН, академіка, великого гуманіста і патріота України *Данила Кириловича Заболотного*.

Особова справа вченого зберігається в Інституті експериментальної медицини РАН у Санкт-Петербурзі, в стінах якого провів майже все своє творче життя Данило Кирилович.

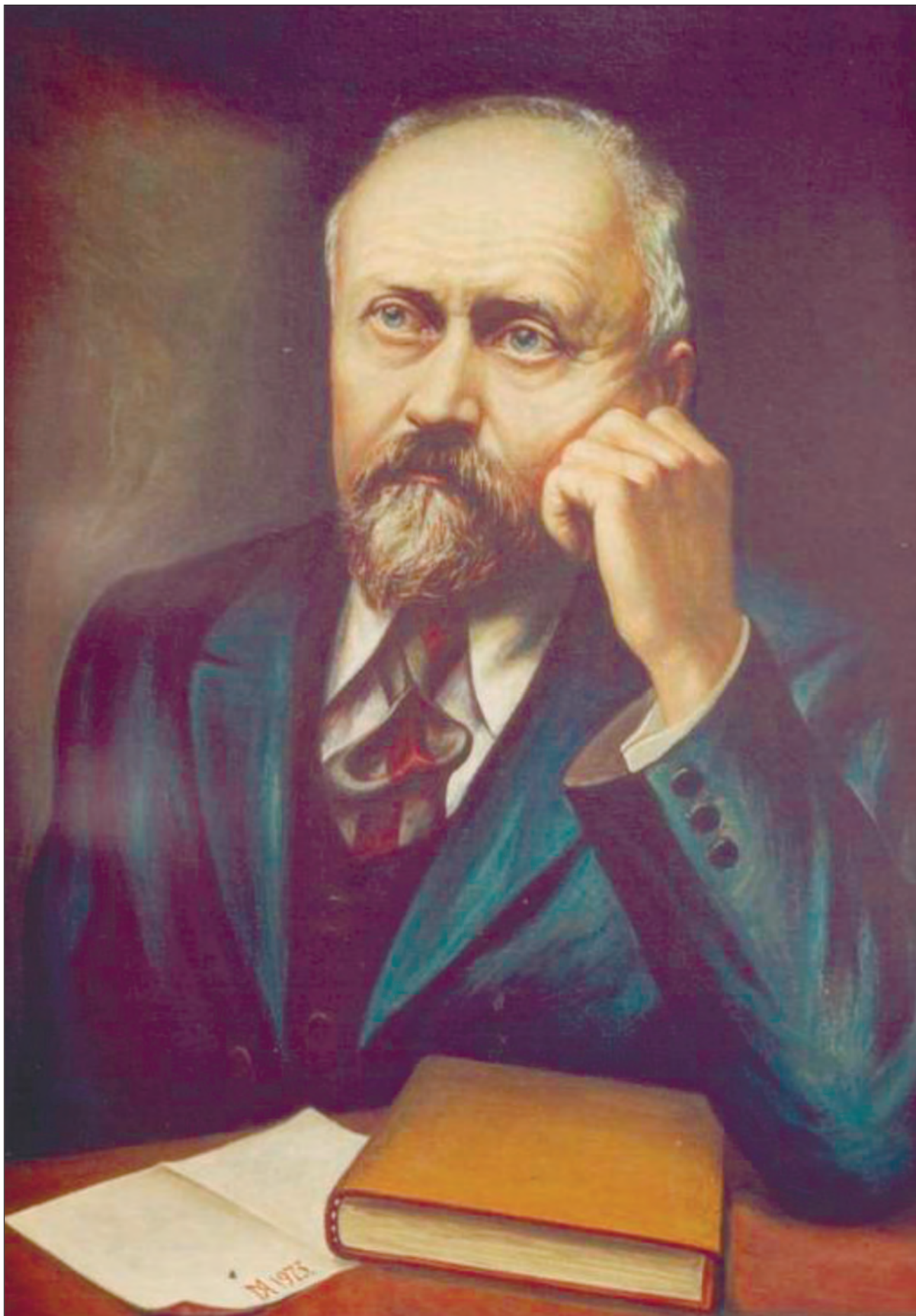
Про *Д.К. Заболотного* як всесвітньо відомого вченого, ім'я якого стоїть поруч з іменами таких корифеїв світової мікробіологічної науки, як *Л. Пастер, Р. Кох, І. Мечников, М. Кітазато, С. Виноградський* та інші, написано багато монографій, науково-популярних статей, художніх творів і створено низку науково-популярних фільмів. Це засвідчують також оригінальні наукові праці та підручники, написані Данилом Кириловичем і видані окремими збірниками й книгами як за життя вченого, так і після його смерті.

Зі сторінок цих книг Данило Кирилович вимальовується в нашій уяві як талановитий, самовідданий і безстрашний учений-гуманіст, який усе своє життя присвятив великій і благородній справі позбавлення людства від чуми, холери, сифілісу, дифтерії, тифів та інших гострозаразних і жахливих пошестей.

Народився Данило Кирилович у мальовничому подільському селі Чоботарка Крижопільського району на півдні Вінницької області в українській селянській сім'ї. Його батько, *Кирило Павлович Заболотний*, служив при дворі поміщика і завдяки природній обдарованості набув широкої обізнаності та знання французької і німецької мов на рівні спілкування. Будучи волелюбною людиною, він ненавидів гнобителів народу. Мати Данила Кириловича, *Южина (Євгенія) Сауляк*, була донькою волосного писаря і досить освіченою людиною. Її батьки виховували дітей чесними, правдивими і співчутливими до горя бідняків.

Юнак Данило виростав у типовій сільській хатині під солом'яною стріхою і невеликими вікнами з дерев'яними віконницями, допомагав батькам на городі і в полі вирощувати і збирати врожаї, пас худобу і смакував печеною картоплиною із цибулею як єдиною їжею. Мати була акушеркою і “фершалкою”, прищеплювала двом синам любов до знань, читала їм поезії *Т. Шевченка*, “Кобзар” якого знала напам'ять.

Данило змалку був мрійливою, допитливою і наполегливою дитиною, захоплювався природою і не розлучався із книжками. Скоро він втратив обох батьків і повною мірою відчув гірку долю сільського сироти. Брат матері, *Макар Сауляк*, викладач гімназії в Ростові, забрав

Портрет академіка Д.К. Заболотного роботи Ярослава Мацелюха. “Любіть науку і правду!”

Данила до себе і допоміг йому закінчити 4 класи гімназії. Далі брати матері допомогли юнакові вступити в 5-й клас Рішельєвської гімназії в Одесі (1885). Через рік навчання Данило Кирилович змушений був заробляти на хліб і навчання своїм репетиторством. У 1885 р. він закінчив гімназію і вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету в Одесі.

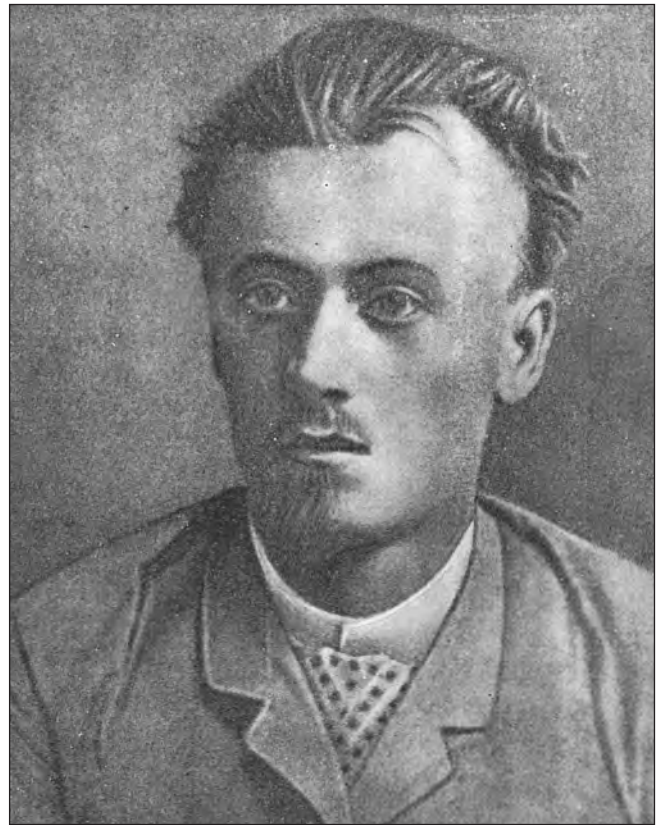
У той час була ліквідована автономія університету, заборонені громадські зібрання й установлені університетські суди з реакційної професури. Невдоволена молодь гуртувалася і висловлювала свої протести. Улюбленим вчителем і наставником *Заболотного* був *Олександр Онуфрійович Ковалевський*, відомий своїми працями з порівняльної ембріології нижчих тварин.

Крім захоплення природничими науками, студент *Заболотний* також виявив схильність до поетичної творчості. У невеликому блокноті з грифом “Всеукраїнська академія наук, 1929 р.”, який мені в 1964 р. передав академік *Віктор Григорович Дроботько*, були акуратно переписані невідомим співробітником інституту матеріали, знайдені на робочому столі Данила Кириловича після його смерті. Це, в основному, вірші зі зшитка і виписки з останнього щоденника.

Які ж почуття душі звиряла білому полотну паперу ця скромна і благородна людина з рудуватим і часто скуйовдженим волоссям, голубими, по-дитячому довірливими і добрими очима, з невтомними руками і напрочуд гнучкими, віртуозними пальцями? Вірші з добірки “Пісні смутку” присвячені убогому і безправному становищу селян і вірі в краще майбутнє України. Борцем за волю і правду народу виступає запальний юнак у віршах “До товариства”, “Не в тихій хатині з батьками”, “За волю Вкраїни” і “Пісня про волю” (1887 р.):

ПІСНЯ ПРО ВОЛЮ

Ой там, де воля, пісня ллється,
В краю, де воля, — діти гарні,
А де неволя — там нема.
В краю неволі — калічня;
Там чути, як кайдан кується,
Сидять не в школі — в буцегарні
Там вічний голод і зима.
Та вчать гнутися щодня.
В краю, де воля — люд багатий,
В краю, де воля, голос правди,
В краю неволі він в ярмі.
В краю неволі — все брехня;
Там поле, труд — усе забрато,
Там є багато тільки кривди,
А луччі люде у тюрмі.
Царить в законі розбійня.
В краю, де воля, є кохання,
В краю, де воля, всім весело,
В краю неволі — лиш нудьга;
В краю неволі — сум тяжкий...
Там гине щире поривання,
Коли ж, коли це все знесемо,
Там любляться з-під батога.
Коли настане день ясний?

Д.К. Заболотний — студент
Новоросійського університету. 1885 р.

Під час навчання в університеті *Д.К. Заболотний* брав активну участь у революційному русі як один із членів напівлегального гуртка земляків Кам'янець-Подільської губернії “Молода громада”, провідну роль в якому мала *Маргарита Комарова* — дочка відомого бібліографа і фольклориста *М. Комарова*, близька знайома юної *Лесі Українки*. Навесні 1889 р. приїхали до Одеси *Косачі* разом із юною донькою Лесею. В домі батька *Маргарита Комарова* знайомить свою подругу Лесю з членами “Молодої громади”. *Леся Українка* зберегла пам'ять про *Д.К. Заболотного* і просила подругу Маргариту вислати їй його вірші.

Данило Кирилович протестує проти наступу реакційних сил в особі царизму на демократичні права студентів, звільнення прогресивних викладачів і студентів, заборону друкування книжок українською мовою, українських театрів і української культури.

Активні виступи політично свідомого і демократично налаштованого студента *Д.К. Заболотного* потрапили під пильне око поліції, і в листопаді 1889 р. він був арештований за півроку до закінчення університету. В одиночній камері глухого тюремного підземелля 23-річний юнак протягом тримісячного ув'язнення критично аналізує студентський період свого життя, який він назвав “культу науку і пошуками правди”. 21 листопада 1889 р. Данило Кирилович був виключений із університету як “заводій безпорядків”. Завдяки клопотанню таких знаменитостей як *І. Мечников* та *І. Сеченов*, *Данило Заболотний* одержав дозвіл на складання державних екзаменів екстерном у 1891 р. і одержання диплома 1-го ступеня.

Після звільнення із тюрми за станом здоров'я **Д.К. Заболотний** влаштовується на роботу в Одеську бактеріологічну станцію і незабаром глибоко захоплюється молодією наукою — бактеріологією — на все життя. Віднині служіння народів наукою стає основним його покликанням. Данило Кирилович переконується, що саме бактеріологія і епідеміологія повинні захистити народи планети від жахливих смертоносних епідемій чуми і холери. Любов і самовідданість саме цим наукам надихнуть його невдовзі на героїчний подвиг і принесуть йому немеркнучу світову славу.

Перша друкована наукова робота **Д.К. Заболотного** була присвячена флуоресценції одеських лимфатичних вузлів, в якій молодий дослідник вперше відкрив причину світіння — певний цикл розвитку одного із видів інфузорії. Замість морських свинок і кроликів Данило Кирилович знайшов ховрахів як більш чутливих до зараження холерним вібрионом. Вакцинація тваринок шляхом вигодовування убитими культурами холерного вібриона приносила такі ж позитивні результати, як і підшкірні та внутрішньочеревні ін'єкції. Це була перша успішна проба сил людини і смертоносного збудника пошесті.

Данило Кирилович добре усвідомлював, що для боротьби з цією інфекцією йому потрібна ще медична освіта, якої не мали ні **Л. Пастер**, ні **І. Мечников**, і тому їхні поради часто відкидалися медиками. Тому в 1891 р. він вступає на третій курс медичного факультету Київського університету.

Д.К. Заболотний продовжує свої експерименти з холерним вібрионом на кафедрі загальної патології професора **В.В. Підвисоцького**. Спочатку він разом із прозектором **І.Г. Савченком** і одним зі студентів вакцинується протягом 28 днів, — кожного ранку вони п'ють холерну вакцину із вбитих вібрионів і заїдають картоплиною, спеченою в автоклаві. Після перевірки крові на наявність антитіл 1 травня 1893 р. вони піддаються героїчному експерименту: випивають 0,1 мл одностодової бульйонної культури вірулентного холерного вібриона. Доказом вірулентності культури було її введення в черевину кролика, які через добу загинули. Усі три експериментатори залишилися живими, виділяючи з випорожненнями значну кількість живого холерного вібриона. *У цьому героїчному досліді вперше було доказано можливість пероральної вакцинації і відкрито безсимптомне бацилоносіння здоровими людьми. Данило Кирилович спростував твердження відомих мікробіологів Р. Коха, Г. Гаффке і В. Ерменгема про те, що в здоровому організмі людей і тварин не можуть перебувати збудники інфекційних захворювань.*

На превеликий жаль, це велике першовідкриття **Д.К. Заболотного** забулося, і через багато років метод ентеровакцинації присвоїв собі **А.М. Безредко** без посилання на істинного відкривача. Відвідавши Київ у 1894 р., **І. Мечников** подарував **Д.К. Заболотному** свою фотографію з підписом “Безстрашному учневі від захопленого учителя” і на засіданні Товариства лікарів відмітив виняткову наукову цінність досліджень Данила Кириловича.

29 листопада 1894 р. **Д.К. Заболотний** одержав диплом лікаря. Працюючи практичним лікарем в різних містах на Поділлі, він уперше у світі застосував специфічну сироватку для лікування хворих на дифтерію, а також самого себе після зараження дифтерійною паличкою. Через рік Данило Кирилович був прикликаний на військову службу, працював у госпіталях Харкова і Києва. А царська жандармерія стежила за кожним кроком неблагонадійного **Д.К. Заболотного** від студентських літ аж до 1897 р.

28 січня 1897 р. **Д.К. Заболотний**, уже як відомий кваліфікований бактеріолог і блискучий дослідник, виїхав у складі російської лікарської комісії на чолі з професором **В.К. Високовичем** в Індію для дослідження “чорної смерті” (чуми) у її вогнищі, яка косила сотнями тисяч людей в Індії, Китаї і портових містах Азії, Європи, Америки. У той час, коли такі знаменитості, як **Р. Кох**, **Г. Гаффке**, **Р. Пфейффер**, **Ш. Кімазато** та інші, працювали в стінах лабораторій, **Д.К. Заболотний** перебував у в центрі спалаху чуми, поруч зі смертю. Госпіталь, анатомка, лабораторія і огляд хворих вдома забирали у нього весь час. Данило Кирилович проводив досліди з імунізації і лікування на мавпах. Він підтвердив, що специфічна сироватка дає позитивні результати в тому випадку, коли вона введена хворим до 48-ї години від початку інфекції.

Три місяці невтомної і ризикованої праці в Бомбеї дали можливість молодому українському вченому піднятися до рівня великих спеціалістів з чуми. Дорогою додому **Д.К. Заболотний** на три місяці зупинився в портовому місті Джидді, через яке пролягав шлях пілігримів-мусульман у священні міста Мекку і Медину, а разом з ними — дорога збудника смертельної інфекції.

На прохання **І. Мечникова** голова Російської комісії зі заходів боротьби з чумою, принц **А.П. Ольденбургський** дозволив молодому лікарю **Д.К. Заболотному** залишитися на дев'ять місяців у Парижі, де він продовжував досліди на мавпах з метою удосконалення схеми введення протичумної сироватки.

21 березня 1898 р. царським наказом Данило Кирилович був призначений спеціалістом при принці **Ольденбургському** і прикомандирований до Інституту експериментальної медицини в Санкт-Петербурзі, де він мав робоче місце у відділі загальної бактеріології, очолюваному директором Інституту, професором **С.М. Виноградським**. Скоро Данило Кирилович став другим помічником завідувача відділом, в якому він працював аж до 1928 р.

Не встиг **Д.К. Заболотний** зануритися в роботу на новому місці, як 21 травня 1898 р. одержав розпорядження виїхати у провінцію Юньнань Східної Монголії. Учений подолав на монгольських кониках і мулах шлях через пустелю Гобі до провінції Вейчан завдовжки дві тисячі кілометрів. У центрі спалаху чуми він самовіддано працює аж до повного виснаження. Під час забору гною шприцом із чумного бубону Данило Кирилович необережно ховав шприца перед мулою і вколов себе в палець. На щастя, чумний процес вдалося ліквідувати специфічною сироваткою.

Він докладно опише, крім легеневої і бубонної, ще й пустульозну форму чуми. *Д.К. Заболотному* весь час не давало спокою дуже важливе питання — звідки береться збудник пошесті у випадках ендемічної чуми? Тепер Вейчан став п'ятим ендемічним вогнищем чуми, крім Месопотамії, Південного Китаю, Південних Гімалаїв і Центральної Африки. Отже, на думку вченого, чума має свої природні вогнища. Це припущення стало народженням нового вчення про вогнищеву природу низки інфекційних захворювань.

У Данила Кириловича зароджується думка про переносників чумної бактерії — тарбагана та інших гризунів, яку необхідно перевірити на практиці.

У січні 1899 р. він повертається в Петербург, де протягом 32 років читатиме курс лекцій з бактеріології у щойно організованому Жіночому медичному інституті. Тут він також проявив себе як прекрасний викладач із вродженим талантом і організатор першої в Росії кафедри медичної мікробіології.

Велике чумне вогнище розгорілося літом-восени 1910 р. в Маньчжурії, де першими жертвами стали мисливці на тарбаганів. *Д.К. Заболотний* прибув у Харбін 6 грудня 1910 р. На грудях мертвої матері він побачив її малолітнього сина *Ян Гуя*, якого забрав із собою в Україну як прийомну дитину. На цей раз ученому вдалося піймати чумного тарбагана в степу 12 червня 1911 р. і вперше виділити з нього чисту культуру вірулентного чумного мікроба. Останню він передав до Інституту Пастера в Парижі для підтвердження її природи. Це був незаперечний доказ зберігання збудника чуми хворими тарбаганами в норі в зимовий період і передавання бактерії мисливцям навесні.

Данило Кирилович був основним доповідачем про чуму на Міжнародному конгресі з боротьби з чумою і холерою наприкінці 1912 р. у Парижі. Аудиторія вчених зустрічала його аплодисментами, а президент республіки вручив йому орден Почесного легіону. Відкриття *Д.К. Заболотного* заклали основу вчення про природні збудники вогнища чуми та інших трансмісивних інфекцій. І на цей раз чорна історична несправедливість спіткає це відкриття, яке, на жаль, було забуто вченими і приписане пізніше *Є.Н. Павловському*.

Важливою науковою проблемою, яку також успішно розв'язав *Д.К. Заболотний*, був сифіліс. Йому вперше вдалося заразити бабунів сифілісом щепленнями збудника від хворих людей, і ця звістка блискавкою облетіла науковий світ. Учений під мікроскопом завжди бачив одних і тих же спірохет, виділених із регіональних лімфатичних залоз. Проте він не знав радості відкривача збудника сифілісу, оскільки не опублікував свого висновку, як це згодом зробили *Ф. Шаудін* і *Є. Гоффман*. Дані про перебіг інфекції, її поширення лімфатичною системою і локалізацію в органах, а також про інкубаційний період були новими в сифілідології і стали основою його докторської дисертації, успішно захищеної в 1908 р.

У роки Першої світової війни *Д.К. Заболотний*, будучи статським радником і в чині генерала, очолював протиепідемічну роботу на фронтах.

Під час Жовтневого перевороту і громадянської війни в 1917—1918 рр. він залишається в Петрограді і очолює боротьбу з епідемією холери та іншими інфекціями.

Голод і холод у Петербурзі підірвали здоров'я дружини *Людмили Радецької*, хворої на сухоти, і Данило Кирилович змушений був відіслати її поїздом в рідне село Чоботарку, а сам залишився в Києві на прохання *В.І. Вернадського* і *М.П. Василенка* у зв'язку з організацією ВУАН. Дружина в дорозі померла, і він був змушений скоро покинути Київ, щоб поховати її біля батьківської хати в селі, оскільки священник відмовився хоронити її на цвинтарі як безбожницю.

Після похорону дружини Данило Кирилович від осені 1918 р. мешкає в рідному селі Чоботарці. Тоді Україна була охоплена полум'ям визвольної війни проти навколишніх агресорів, які оточили наші землі з усіх боків: червоних більшовицьких і білогвардійських загонів на сході, румунських і мадярських військ — на півдні, польських окупантів — на заході. Українська галицька армія (УГА) під командуванням генералів *Мирона Тарнавського* і *Йосипа Микитки* восени 1919 р. вела жорстокі бої з денікінською кіннотою під с. Четвертиківка. Проте найпідступнішими і смертоносними ворогами виявились плямистий і зворотний тифи, які безжально косили українських вояків. УГА розмістилась у Вінниці та її околицях. Генерал *М. Тарнавський* наказав армії рухатись на Ольгопільщину, а штабові — переїхати до Крижополя й далі — через територію Молдови — в Карпати.

26 грудня 1919 р. штаб УГА перемістився до Крижополя. 28 грудня генерал *М. Тарнавський* зі штабними старшинами прибув до Чоботарки. Професор *Д.К. Заболотний* порадив генералові негайно перевезти хворого генерала *Й. Микитку* з Вінниці до Чоботарки, де було розгорнуто лазарет і налагоджено санітарно-епідемічну службу. Під кваліфікованим наглядом *Д.К. Заболотного* генерал *Й. Микитка* одужав і 15 січня 1920 р. приступив до виконання своїх обов'язків.

Після встановлення в Ольгопільському повіті советської влади Данило Кирилович став комісаром охорони народного здоров'я, опікувався сільськими школами, лікарнями і проводив санітарно-просвітницьку роботу.

На початку 1920 р. в Одесі спалахнула епідемія плямистого тифу, до ліквідації якої був запрошений *Д.К. Заболотний*. Через рік він організував перший в країні Дім санітарної просвіти. 18 лютого 1921 р. Данило Кирилович став першим ректором Одеської медичної академії (пізніше — медичного інституту), де викладав українською мовою два курси лекцій — з епідеміології й мікробіології та організував першу в Росії кафедру епідеміології. Того ж року вчений був обраний членом ЦВК СРСР і ВУЦВК, а 1922 р. — дійсним членом ВУАН.

У грудні 1922 р. *Д.К. Заболотний* виїхав у Петроград за викликом Наркому охорони здоров'я, а в травні 1923 р. — у Страсбург і Париж з нагоди святкування сторіччя від дня народження *Л. Пастера*.

У 1923 р. його обирають членом-кореспондентом Російської академії наук. Через рік Данило Кирилович організував третю кафедру мікробіології й епідеміології — у Військово-медичній академії. Він був завантажений педагогічною роботою “*по самісінькі вуха*”, читаючи лекції у двох інститутах. Слід додати, що академік був членом редколегій “Микробиологического журнала” і “Врачебного дела”, не кажучи про членство у вчених радах і різних комісіях.

У 1926 р. була опублікована книга “Чума на юго-востоке ССР и причины ее эндемичности”, а в 1927 р. виходять із друку два томи монографії “Основы эпидемиологии”, які вважаються підсумком тридцятирічних пошуків і експериментальних досліджень славетного вченого в галузі епідеміології й мікробіології інфекційних захворювань.

Останніх два роки життя **Д.К. Заболотного** пов’язані з Україною. На неодноразові запрошення ЦК КП(б)У і уряду УРСР він повернувся до Києва, щоб очолити ВУАН. 3 травня 1928 р. на загальних зборах членів ВУАН відбулися вибори нової президії. Президентом ВУАН одноголосно обрали **Данила Кириловича Заболотного**.

За кілька днів до виборів він зустрівся з групою уповноважених академіків і погодився на їхню умову спільно й узгоджено вирішувати важливі питання академії. У свою чергу Данило Кирилович поставив умову перед директивними органами республіки: організувати Інститут мікробіології і епідеміології в Києві та хату-читальню в Чоботарці. Це, як потім виявилось, була омріяна мета вченого, за досягнення якої він пожертвував своїм життям.

Незважаючи на те, що **Д.К. Заболотний** був прекрасним організатором протиепідемічної служби у вогнищах інфекцій, бюрократично-чиновницька робота на посту президента ВУАН та ще в умовах радянської дійсності кінця 1920-х років його втомлювала і не приносила морального задоволення. А клопотів у нього дійсно було багато, що обсіли його звідусіль.

Данило Кирилович дуже любив дітей. Два його синочки ще немовлятами померли, і він удочерив і всиновив багато сільських сиріт і свою зарплатню президента ВУАН ділив на рівні частини для догляду і навчання прийомних дітей.

Політична ситуація в Україні, не кажучи про соціальну, була важкою. З “легкої руки” **Й. Сталіна** почала наростати хвиля репресій проти українського селянства та інтелігенції. ВУАН, на великий подив, залишалася фортецею патріотизму, національної культури, історії і демократії, яка чинила посильний опір злочинним партійним та урядовим органам. У 1929 р. була “викрита” (сфабрикована) Спілка Визволення України (СВУ), і її духовні організатори і керівники — колишні віце-президент ВУАН літературознавець **С.О. Єфремов** і неодмінний секретар ВУАН сходознавець **А.Ю. Кримський**, а також видатні діячі академії **О.Ю. Гермайзе**, **А.В. Ніковський**, **В.Ф. Дурдуківський**, **Г.Г. Холодний**, **Л.М. Старицька-Черняхівська**, **О.Г. Черняхівський**, **В.Д. Оттомановський**, **М.З. Левченко** та інші були заарештовані.

Д.К. Заболотний у приватних розмовах з представниками української інтелігенції обіцяв допомогти вченим, зацькованим сталінським режимом. Але що реального міг би зробити будь-який учений на посту президента ВУАН в цей сумнозвісний час? Та ще в такому пригніченому і знесиленому стані, в якому перебував Данило Кирилович в останній рік свого життя.

Сам **Д.К. Заболотний**, незважаючи на його великий авторитет вченого зі світовим ім’ям, заслуги перед народом і країною в боротьбі з інфекціями і членство в урядах республіки і Союзу, також зазнав репресій з боку не “чорної”, а “червоної” чуми при житті і після смерті. Каральні органи радянської влади ніколи не довіряли йому і пильно стежили за його вчинками.

У зв’язку з арештами членів ВУАН **Д.К. Заболотний** у приватних розмовах заявив, що він подасть у відставку з поста президента академії. Ці чутки підтвердив помічник уповноваженого 4-ї групи Секретного відділу ДПУ **Філіштинський** у своєму черговому доносі вищим інстанціям. Щоб запобігти цій небажаній сенсаційній події, чекісти вирішили прибрати вченого за допомогою таємного отруєння. Нагода для реалізації вироку трапилася невдовзі: поїздка **Д.К. Заболотного** в листопаді 1929 р. до Петербурга для передання справ у трьох місцях його попередньої праці — Жіночому медичному інституті, Військовій медичній академії й Інституті експериментальної медицини.

Д.К. Заболотний за робочим столом. 1929 р.

Меморіальна дошка на честь академіка Данила Заболотного на буд. № 28 по вул. Великій Житомирській у Києві. Скульптор К. Годулян, архітектор А. Сницарев, 1973 р.

Професор **В. Любименко**, який зустрічався в цей час із **Д.К. Заболотним**, а також учні, які відпровожували вченого на вокзалі, засвідчили добрий стан здоров'я свого вчителя, *“дуже рухливої й енергійної людини, повної перспектив і планів”*. І, як грім серед ясного неба, різке погіршення стану здоров'я Данила Кириловича після приїзду до Києва. Швидко динаміку перебігу важкої хвороби і пекельні передсмертні муки вченого описала його колишня співпрацівниця **Ю.М. Лебедева**. На першому плані — важка інтоксикація організму у вигляді парезу кишечника, затримки сечовипускання, сепсис, емболія, менінгіт та інсульт. Вперше думку про отруєння **Д.К. Заболотного** висловив письменник, земляк і дослідник біографії вченого **М. Рябий**. Подібних випадків отруєння людей, недовідливих більшовицькому режиму, більш ніж достатньо в нашій історії.

Побувавши в багатьох країнах світу під час боротьби з пошестями, Данило Кирилович акуратно записував свої враження в товстий щоденник, який старанно зберігав протягом усього свого життя. Збереглися тільки деякі виписки із цього щоденника.

“Збираюся ще на рік на Україну в надії на те, що зможу там працювати ще для рідного краю і народу” (8.04.1928). *“З людьми мені трудно обходитися. Ображають мене безцеремонність і егоїзм в боротьбі життєвій у молодих, затхлість і заскорузлість — у старих”* (22.02.1928). *“Урожай передбачається слабкий, в кооперації черга за мукою. Сірників немає, дров з лісу дістати трудно, селяни скаржаться на скрутні часи, не можна молоти без квитка, землеустрою чекають”* (3.05.1928). *“Взявся не за своє діло (ВУАН) і це пошкодило моїй лабораторній праці, в котрій я почуваю себе найкраще”* (29.12. 1928). *“Громадська робота заступила наукову працю... Сумно мені, самотньо, сиротливо”* (8.07.1929).

Куди ж подівся щоденник **Д.К. Заболотного** “По світах і людях”? За свідченнями земляка вченого і письменника **А.П. М'ястківського**, автора книжки про Данила Кириловича “Крізь вогонь”, ще у 1937 р. він знайшов в архівних документах Вінниці акт такого сумного змісту: *“Дневник академика Д.К. Заболотного как содержащий буржуазно-националистические взгляды подлежит уничтожению путем предания огню”*. Тим самим служби НКВС скоїли важкий злочин проти українського народу і всього людства, познущавшись над пам'яттю всесвітньо відомого вченого-гуманіста, члена урядів СРСР і УРСР, академіка АН СРСР і УРСР, президента ВУАН і українського патріота, безжалісно знищивши дорогу епістолярну спадщину людини великого і серця, і розуму, на якій виховувалися б нові покоління громадян України в любові до рідного краю, української мови, культури і народу.

150-річний ювілей від дня народження **Д.К. Заболотного** збігається з 25-річчям з Дня проголошення незалежності України і 88-річчям Інституту мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України. Лише за умов розбудови демократичної і суверенної України і свободи слова стало можливим висвітлення правдивої інформації про життя і діяльність **Д.К. Заболотного**. Колектив ІМВ НАН України, який з гордістю носить ім'я свого засновника і першого директора, свято зберігає наукову спадщину і демократичні традиції славного вченого, збагачує фундаментальну і прикладну науку новими відкриттями і біотехнологічними розробками, піклується про збереження в доброму стані відтвореної хати вченого і музею в с. Заболотне Крижопільського району Вінницької області.

Література

1. Заболотний Д.К. Вибрані праці. — К.: Наук. думка, 1969. — 415 с.
2. Заболотный Д.К. Избранные труды. Т. 1. Чума. — Киев : АН УССР, 1956. — 286 с.; Т. 2. Холера. Сифилис. Эпидемиологические и другие работы. — Киев : АН УССР, 1957. — 322 с.
3. Заболотный Д.К. Основы эпидемиологии. Т. 1. — М., Л. : Госиздат, 1927. — 207 с.
4. Заболотний Д.К. Курс мікробіології. — Харків : Медвидав, 1932. — 192 с.
5. М'ястківський А.П. Через вогонь: повість. — К. : Веселка, 1971. — 167 с.
6. Рябий М.О. Чутки про смерть перебільшено: повість. — Одеса : Маяк, 1975. — 184 с.
7. Калита В.Т. Данило Заболотний: біографічна повість. — К. : Молодь, 1981. — 246 с.
8. Пицк Н.Е. Даниил Кириллович Заболотный. — М. : Наука, 1988. — 304 с.
9. Мацелюх Б.П. Таємниці поживітих сторінок// Мікробіол. журн. — 1966. — т. 58, № 6. — С. 81—89; Данило Кирилович Заболотний. — 2006. — т. 68, № 5. — С. 3—11; Сторінки особової справи Д.К. Заболотного. — 2009. — т. 71, № 6. — С. 66—70.

І на закінчення статті пропоную читачам журналу
свого вірша, присвяченого дорогому Ювілярові.

ДАНИЛО ЗАБОЛОТНИЙ

(до 150-річчя від дня народження)

Красу і дух безмежного Поділля,
Жагу до знань, свободи й доброти
Ввібрав із хлібом, молоком і сіллю,
Щоб шлях великий у житті пройти.
Із юних літ остався сиротою
І злигодні сільського юнака
Відчув Данило серця повнотою, —
Немов полин, ця доленька гірка.
Душа, як пташка, прагнула до Сонця, —
У небеса науки і краси.
Дядьки допоможуть, щоб племінник конче
Здобув освіти бажані ази.
І Рішельє гімназію в Одесі,
І там же славний університет
Закінчив під жандармів царських пресом
Бактеріолог, в'язень і поет.

В бакстанції з холерним вібрионом
Почав уперше у житті двобій:
На ховрах будувє бастиони
Із антитіл учений-чародій.
Тепер знання штурмує з медицини, —
У Києві медфаку він студент:
П'є мертвих вібрионів, як вакцину,
І смертоносних — як експеримент.
Затамували науковці подих:
Хто переможе — вчений чи мікроб?
І на великий міжнародний подив
Студент знешкодив збудника хвороб.
Вже лікарем, щоб віч-на-віч з чумою
Зустрітись, поїхав у Бомбей.
Сироватка, як зброя у двобой, —
Рятунок для заражених людей.

Ловець знайшов таємний сховок смерті, —
Вона на цей раз не введе в обман
І їй не вдасться всі сліди затерти, —
Чуму в норі ховає тарбаган!
Париж вручив йому Почесний орден,
А зал учених радісно вітав, —
Поділля син і України гордість
Народам світу порятунок дав.
Учений, педагог, адміністратор
Багатогранний проявив талант:
Трьох кафедр й ІМВ організатор,
Член уряду і президент ВУАН.
Нам ясне сонце світить в небі синім,
І ми забули, що таке чума.
Запам'ятаймо подвиги людини
Великого і серця, і ума! ■

Батьківська хата, в якій провів дитинство Д.К. Заболотний,
сьогодні — Меморіальний музей його імені

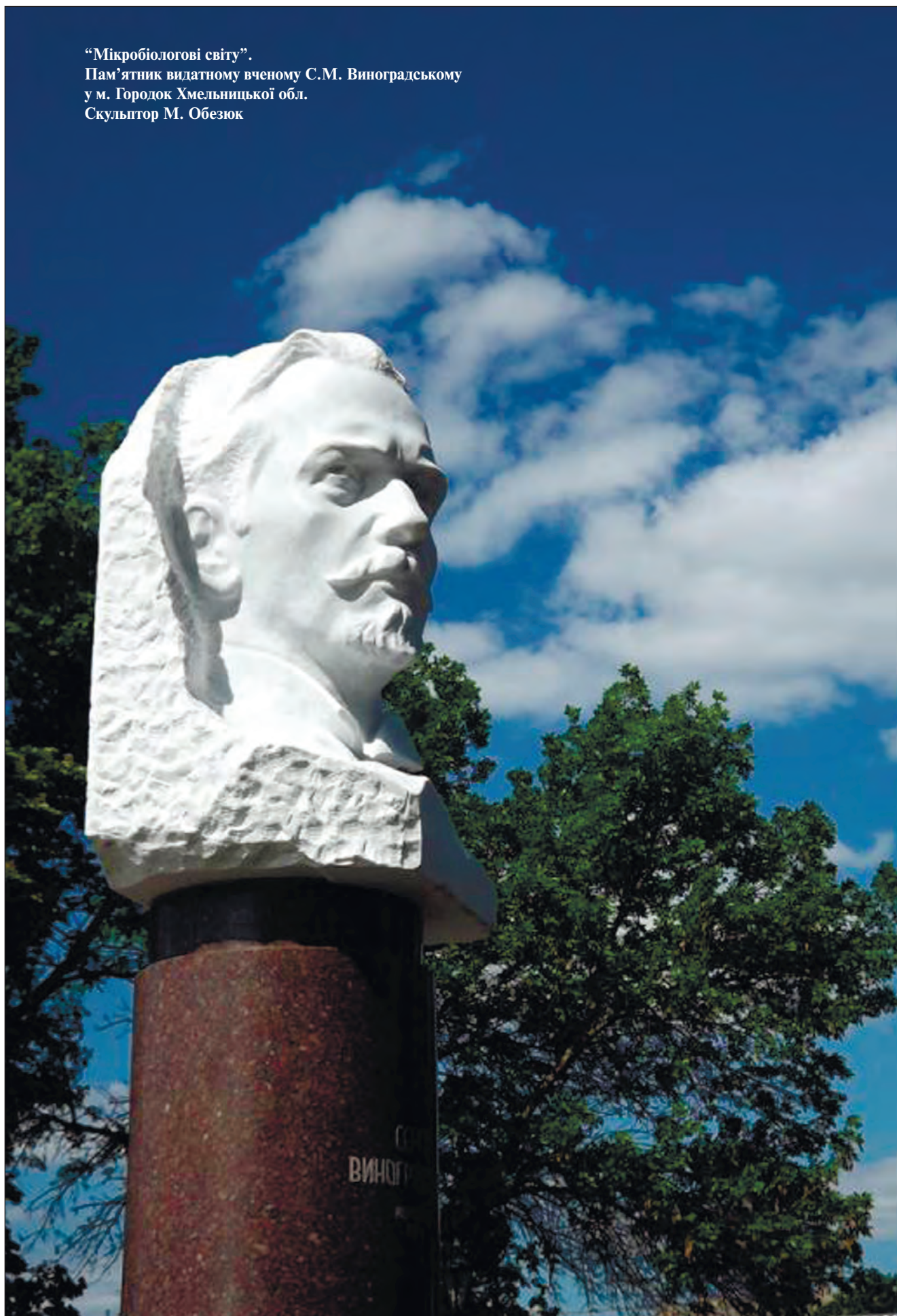

Д.К. Заболотний приймає хворого. Воскові фігури.
Експонат меморіального музею в с. Заболотне

Пам'ятник на могилі Д.К. Заболотного в с. Заболотне

“Мікробіологові світу”.
Пам’ятник видатному вченому С.М. Виноградському
у м. Городок Хмельницької обл.
Скульптор М. Обезюк

Мікробіолог світу — Сергій Виноградський (до 160-річчя від дня народження)

Василь Шендеровський
доктор фіз.-мат. наук,
професор,
пров. наук. співроб.
Інституту фізики
НАН України,
м. Київ

Щедра своїми талантами наша українська земля. На жаль, їх часто-густо привласнювали чужі народи. До числа таких належить ім'я видатного мікробіолога світу *Сергія Миколайовича Виноградського*, якого донедавна вважала своїм (і, певне, донині так уважає) російська наука.

Про родинні зв'язки *Сергія Виноградського* з Україною довідуємося з ґрунтовної наукової розвідки *Віктора Терлецького* “З історії родинних зв'язків Ушинських-Виноградських”, що вийшла в збірнику матеріалів 2-ї Городоцької науково-краєзнавчої конференції “Городок — історичні перспективи. Погляд в минуле і майбутнє” (Городок, 2008, С. 24—33). А з творчим та життєвим шляхом *Сергія Виноградського* широке коло українських читачів вперше ознайомив мікробіолог із Канади, доктор *Євген Рослицький* у праці “Сергій Виноградський — передовий мікробіолог світу” (в Україні опублікована ВД “Академперіодика” НАН України в 2008 р.).

Народився *Сергій Виноградський* 13 вересня 1856 року в Києві. Батько його, *Микола Виноградський*, був уродженцем Бессарабії, мав юридичну освіту, саме він заснував у “золотоверхій” столиці перший банк. А побудова так званої “Південної залізниці” принесла *Виноградським* великі прибутки, які вони використали на закуп землі та побудову цукроварень. Мати Сергія, Наталя, походила зі славного гетьманського роду *Скоропадських*.

У родині було ще троє дітей: два брати і сестра. Розуміючи важливість знання класичних мов, батьки записали десятилітнього Сергія і його брата, Олександра, до Другої київської гімназії. Навчалися хлопці добре, і, як згадував Сергій, в цьому була заслуга його старшого брата Олександра. Згодом він стане небувалою людиною, як зазначається в Українській Радянській Енциклопедії, “... українським і російським (характерно, що у 1-му виданні 1960 р. — тільки “українським”, — **В.Ш.**) музичним діячем, диригентом і композитором...”, знаним на сценах Парижа, Берліна, Відня... Закінчили обидва юнаки гімназію з відзнакою, але Сергій висловив своє невдоволення від навчання тим, що свою першу нагороду — почесну медаль — негайно продав!..

1873 року Сергій вступає до Київського університету спочатку на юридичний факультет та, маючи вроджений нахил до природничих наук, переходить на фізико-математичний факультет і з головою поринає в науку... Але знову розчарування, а особливо практичними заняттями, і, незважаючи на протести рідних, на третьому курсі він залишає університет. Пробує задовольнити свій інтелектуальний потенціал навчанням у Петербурзькій консерваторії, у визначного на той час учителя, професора *Лешетицького*. Але й тут він не вдовольняє свої життєві вимоги і повертається до університету...

Сергій Виноградський. Кінець 1880-х років

У 1877 році **Сергій Виноградський** вступає на природничий факультет Петербурзького університету і віддається студіям аналітичної хімії під керівництвом професора **Меншуткіна**. На початку третього курсу він вибирає собі окрему ділянку науки — фізіологію рослин — у лабораторії відомого ботаніка **Фамінцина**. Закінчує університет Сергій 1881 року з неймовірним успіхом — факультет запропонував йому посаду, яка відчиняла двері до професури.

Але тогочасні епохальні відкриття **Пастера**, **Коха**, **Мечникова**, **де Барі** звабили молодого вченого у світ мікроорганізмів, що визначило йому інший життєвий шлях — він став одним із найвидатніших “ловців мікробів” упродовж наступного століття.

Ще будучи студентом, Сергій 1879 року одружується з киянкою **Зінаїдою Тихоцькою**, яка стала йому вірною дружиною і щирим другом на все життя. Було у них четверо доньок.

Наполеглива праця в галузі дослідження фізіології рослин привела молодого науковця до успіху — восени 1884 року **Виноградський** отримує диплом магістра від Ботанічного відділення Петербурзького університету. Але його вабить краще устаткування в лабораторіях Європи, — і він переходить до Страсбурзького університету, де головою Ботанічного відділення працював всесвітньо відомий німецький ботанік **А. де Барі**, який встановив роль паразитичних грибків у захворюваннях вищих рослин.

Кінець XIX століття був багатим на епохальні відкриття. Не обійшлося без відкриттів і в мікробіо-

логічному світі. Зробив свій внесок і молодий учений **Сергій Виноградський**. Він відкрив новий, до того часу невідомий, біологічний спосіб використання енергії для синтетичних потреб клітин — живих і вільноживучих організмів, автотрофів-бактерій, спроможних синтезувати своє тіло і розмножуватись завдяки тільки неорганічним сполукам, таким як сірка, залізо, азот, вуглекислий газ і т. п.

У 1889 році **Виноградський** розпочинає в Цюріському університеті нову серію дослідів з нітрифікуючими бактеріями. І впродовж двох років учений розв'язує одну із найважливіших проблем тогочасної мікробіології, як і природничих наук взагалі. Унікальність цих бактерій полягала в тому, що, окислюючи амоній на нітрит, вони використовували одержану при цьому енергію для асиміляції атмосферного двоокису вуглецю та інших реакцій, потрібних для клітин рослин. Цей процес був надзвичайно важливим у галузі метаболізму рослин, трансформації речовин в ґрунтах, процесах забруднення довкілля. Як зазначив винахідник стрептоміцину, **Зельман Ваксман** (його також, до речі, народила українська земля), це принесло **Виноградському** “престиж, який до нашого часу залишився неперевершеним”.

До вченого прийшла світова слава. Він отримує престижні запрошення для подальшої наукової праці. Але **Виноградський** вирішує повернутися до Петербурга. Тут серед його співробітників були **Іван Павлов**, згодом Нобелівський лауреат, та хімік **Ненцький**.

Незважаючи на різні труднощі, створювані князем **Ольденбурзьким**, Виноградському вдалося 1892 року довести існування анаеробних бактерій — фіксаторів азоту. Виділив він також і чисту культуру цих бактерій, що розмножувалися на безазотному поживному середовищі. Назвав він ці бактерії *Clostridium pastorianum* — на честь **Пастера**.

Значимо, що одним із помічників ученого (а їх було лише двоє) у дослідях фізіології нітрифікуючих бактерій, як також і фіксує азот, був українець з Полтави **Василь Омелянський**. Своїми дослідями бактерійного розщеплювання целюлози, яка становить одну із головних складників рослинної тканини, **Омелянський** прославився на весь світ. До слова, **Омелянський** — автор першого російського підручника “Основы микробиологии”.

У 1895 році **Виноградський** захворів на нефрит, клімат Петербурга виявився шкідливим для нього. Як писав у спогадах **Ваксман**: “життя у північному місті аж ніяк не було йому до вподоби, він тужив за рідною Україною і за її безмежними степами і сухим повітрям, де люди зберегли ще певне відчуття волі”.

У 1905 році **Виноградський** залишає Петербург, офіційно вже будучи головою Інституту експериментальної медицини, і переїздить до своїх посілостей в Україні. Він стає дбайливим і ефективним господарем своєї землі, на користь і добро широких околиць Городка на Хмельниччині, де оселився у маєтку, що дістався у спадок від батька. Науковий світ, без сумніву, був здивований таким рішенням **Виноградського**, на той час уже всесвітньо відомого вченого.

Здавалося, що **Виноградський** так і доживе своїх літ у достатках і в колі своїх рідних в Україні...

Але почалася Перша світова війна. Родина **Виноградського** розсипалася по всіх усядах: сам він опинився на своїй віллі “Пті Крет” у Швейцарії, дружина залишилася в Києві, дочки працювали медсестрами, а зять був у війську.

У 1917 році маєток вченого спіткала притаманна тим руйнівним часам доля: більшовики знищили його дощенту, так само, як і збудований **Виноградським** цукровий завод та електростанцію. Про це свідчать його щоденникові записи: *“Будинок знесений. Немає його більше. Вічна йому пам’ять, як дорогому покійнику. Разом із ним розтягнута ферма і оранжерея. Зникла, значить, вся садиба”*. Того ж року Сергій Михайлович перебрався до Одеси. Писав гострі публіцистичні праці, зокрема “Етюди про більшовизм” та “Царство ревідів” (рев[олюційних] ід[іотів]. — Ред.). У 1919 році в одному зі своїх памфлетів дав безпомилкову характеристику більшовицькому режимові, визначивши його місце як *“звалища в історії для великих злочинів проти людства”*. У 1920 році **Виноградський** назавжди покинув батьківщину.

Сергій Михайлович знов зайнявся наукою. Спочатку була Югославія, а 1922 року він отримав запрошення від **Еміля Ру**, директора Інституту Пастера в Парижі з пропозицією організувати відділення сільськогосподарської бактеріології: *“Мої колеги, — писав Ру, — і я сам будемо Вам дуже вдячні, коли б Ви влаштувалися в Інституті Пастера. До нього Ви додасте свою славу науковця та зможете тут продовжувати свої неймовірні досліді без жодних клопотів,*

Сім'я С.М. Виноградського
та З. Ваксман із дружиною у Брі-Конт-Робер

Професор Еміль Ру

пов'язаних із обов'язками викладача. Після Мечникова ми будемо горди ми зарахувати Вас до своїх. Ви станете нашим провідним науковцем у галузі мікробіології ґрунту”.

Виноградський перебрався до невеликого хутора у Брі-Конт-Робер, за 70 км від Парижа. Його обрано іноземним членом Французької академії наук та Англії королівського товариства. Завдяки європейському визнанню, незважаючи на його гетьманське походження, 1923 року Академія наук СРСР також обрала його “Почесним членом”.

І знову наукова праця, дослідження “залізних мікробів”, мікроскопічні дослідження ґрунту. Висліді цих досліджень **Виноградський** резюмував 1938 року на Першому мікробіологічному конгресі в Парижі: *“Це організований колектив, який завжди виявляє максимальну реакцію до збудників і до зовнішнього внесення енергії. Цей максимум є — так само тут, як і всюди — результатом принципу розподілу праці, що виявляє себе окремим молекулярним тяжінням чи сприятливістю складу мікрофлори”*.

У 1930—1932 роках **Виноградський** запропонував механізм фіксування азоту анаеробним родом азотфіксуючих бактерій, а саме, він ствердив, що амоній був першим шаблоном у процесі фіксації азоту.

Після кількох літ праці Виноградський довів існування декількох специфічних родів бактерій, причетних до розщеплювання целюлози, взявся до активного вивчення фіксування азоту бульбочковими симбіотичними бактеріями...

Наступив 1939 рік, який завдав йому два болючі удари. Цього року після двох паралічів померла його дружина, а Друга світова війна порвала його зв'язки з

рідними у Варшаві. Після закінчення війни в листі до **З. Ваксмана Сергій Виноградський** сповіщав, що “директор Інституту Пастера пообіцяв все зробити, щоб видати книгу “Мікробіологія ґрунту. Півстоліття мікробіологічних дослідів””. Книгу опублікували у Франції 1949 року (641 стор.).

З листів дочки **С. Виноградського**, Галини, до **З. Ваксмана** дізнаємося, що **Виноградський** був людиною гордою і самодостатньою. Син широких степів України — гетьманського роду, заможний землевласник, підприємець, який мав доступ до царського двору (саме **С. Виноградського** та **Д. Заболотного** на початку ХХ століття цар **Микола II** уповноважив не допустити епідемію чуми і холери до країни), посідав чільне становище в Інституті експериментальної медицини в Петербурзі, світової слави мікробіолог на схилі літ доживав свого віку на чужині далеко від України, не маючи навіть досить грошей на одяг...

Помер **Сергій Виноградський** 24 лютого 1953 року. Похоронили вченого біля його доброї дружини у Брі-Контр-Робер... Тлінні останки великого українського мікробіолога лежать у чужій землі, далеко від рідного золотоверхого Києва, де він народився, і такого любого йому Городка на мальовничих берегах річки Смотрич.

Він, як не один український науковець, змушений був творити не на своїй землі. У російському Петербурзі загалом учений прожив близько 7 років, стільки ж — у Швейцарії. А понад тридцять років свого життя провів у гостинній для нього Франції. Але ні Швейцарія, ні Франція не мали претензій називати його чи то швейцарським, чи то французьким мікробіологом, а Росія привласнила собі сина гетьманського роду, називаючи його “великим російським ученим”. Привласнила вона собі й архів вченого.

Маємо надію, що з часом наукові праці вченого-мікробіолога **Сергія Виноградського** будуть опрацьовані та видані для наукової спільноти, будуть надруковані також науково-публіцистичні розвідки, його політичні памфлети. З деякими матеріалами, що зберігаються в архіві Інституту Пастера, мені вдалося ознайомитися під час поїздки до Франції з метою створення науково-популярного відеофільму про вченого. Канадський мікробіолог **Євген Рослицький** згадує про лист до нього пані **Йоланти Поміян**, спорідненої з **Виноградським**, у якому вона пише: “Цілий архів дідуня, включно із його академічними дипломами, Інститут Пастера передав Росії (без згоди родини!)...”.

Проте нині дістатися до матеріалів, які є в архіві РАН, не так просто. Про це свідчить і наше спілкування з професором, доктором біологічних наук **Юрієм Мазінгом** з Інституту експериментальної медицини у Санкт-Петербурзі, якому **Сергій Виноградський** віддав майже 15 років (з них — від 1902 до 1912 року був директором). Навіть йому не вдалося отримати бодай копію рукопису книги “Летопись нашей жизни” для музею інституту...

Я не певен, що всі праці вченого будуть видані і що будуть взагалі коли-небудь видані, особливо це стосується його політичних памфлетів, написаних в

Портрет С.М. Виноградського
роботи Ярослава Мацелюха

Одесі, де він зустрів фатальний рік в історії Російської імперії. Тут він перебував кілька років (до січня 1920 року), читав трактати **Карла Маркса**, в тому числі “Капітал”, велику за обсягом працю (англійською мовою) **Джо Носа** “Експериментальний соціалізм”, дослідження французького психолога **Г. Лебона**. У січні 1920 року Виноградський покинув Одесу на палубі французького корабля. За два дні по тому Одесу захопили більшовики.

Нам вдалося віднайти в архіві Інституту Луї Пастера кілька його газетних статей, написаних у жанрі фейлетону й опублікованих в одеських газетах. Перша стаття “Царство ревідів” була опублікована, як зазначає **Василь Лутчак**, дослідник одеського періоду життя **Сергія Виноградського**, у газеті “Единая Русь” (№ 16 від 13 вересня 1919 року) під псевдонімом “Старий натураліст”. Ще одна стаття, яку ми віднайшли в архіві, називається “Про ідейні мундири”, її **Сергій Виноградський** за своїм підписом віддав до редакції газети “Южное слово”, де вона і була надрукована у № 54 від 6 листопада. Нижче подаємо одну з них.

Хотілося, щоб ті, хто читатиме ці політичні розвідки вченого, задумалися бодай на мить і зробили висновки. Адже, на нашу думку, вони не втратили своєї актуальності й сьогодні. Чимало революційних ідіотів можна побачити в сучасному суспільстві. Вони з брутальним цинізмом говорять про інтереси простого люду, казяться від багатства і мріють далі змінювати світ своїми “революційними ідіотськими” реформами. ■

ЦАРСТВО РЕВІДІВ

Сергій Виноградський, 1919 р.

Ми з нього щойно вийшли. Озирнемося на цю породу людей, котра народилася у часи французької революції і з того часу розмножується під різними лозунгами, девізами, програмами, кличками. Як би вони самі себе не називали, ми їх об'єднаємо під загальною видовою назвою: ревід. Ідіотами, просто, їх неправильно було б назвати. Це було б для них образливо, тому що дехто з них може і вирізнитися досить інтенсивною розумовою діяльністю. Але діяльність ця спотворена, хибна: здатність сприймати дійсність і на неї зважати повністю пригнічена, здоровий глузд прибитий, ..., і чим саме — революційною ідеєю. Ненормальна духовна діяльність майже дорівнює нулю. Її наче зовсім немає. Краще було б для всіх, якби її зовсім не було. Як бачимо, він не просто ідіот, а ідіот особливий, революційний, ревід.

Спробуємо під свіжим враженням охопити найбільш характерні для нього риси.

Ревід, перш за все, ненавидить весь існуючий лад, де він не знайшов свого місця, ненавидить лютою непримиренною ненавистю, котра направляє усі його думки, почуття, цілі. виправляти, покращувати цей лад він цурається. Чому раніше не подумали про це буржуазна сволота разом із різними угодовцями і зрадниками! Зараз уже пізно. Його ж справа одразу все зруйнувати, все перевернути, поставити суспільний організм на голову, догори ногами. Ноги нехай піднімаються до неба, голова хай б'ється об каміння, руки хай підтримують рівновагу, як можуть. І він милується радикальною зміною в розташуванні частин і органів і вихваляє себе як великого реформатора.

Але організму потрібно жити, і ось він наказує голові думати, ногам рухатися, рукам працювати, — і, спостерігаючи хворобливі зусилля і невпорядковані судомні посіпування, він то радіє, вважаючи їх корисною роботою, то обурюється, звинувачуючи у невдачах саботажників і контрреволюціонерів.

Але ось, піднісши одних і пригнобивши інших, втамувавши любов і запровадивши ворогування, поламавши все, що можна поламати, забравши все, що можна забрати, — ревід розпочинає будівництво нового світлого життя. Як це зробити, він наперед собі точно визначив. У нього є програма, випрацьована на з'їздах таких як він, де чудово все прописано: пункт перший, пункт другий, третій, четвертий... З цією програмою в руках він споруджує вам нову будівлю Громадськості..., де вам завгодно, в Англії, в Америці, Китаї, Індії, Мадагаскарі, Патагонії, Полінезії, будь-де. Люди, природа, речі, все минуле і теперішнє життя цих країн йому нецікаві, він їх не знає і знати навіть не хоче. Він знає лише те, що він несе народам звільнення від вікового рабства і єдиний правильний лад, і віра у свою правоту у нього так само міцна, як у місіонера, котрий несе дикунам закон Божий. Але місіонер не від світу цього, а ревід загруз у ньому по вуха, як чистий матеріаліст у теорії своїй і у практиці. В духовній сліпоті він не може зрозуміти, що єдиним

може бути тільки Божественне. Матеріальне ж вкрай строкате і різноманітне, і вимагає спостереження, досвіду, вивчення, пристосування...

На черзі у нього, припустімо, пункт перший програми. Його потрібно моментально втілити в життя. Задача, усі заходи, з нею пов'язані, грандіозні. Та як їм і не бути грандіозними?! Адже загальна мета ревіда звести, об'єднати усю людську діяльність — виробництво, обмін, думки, почуття, вірування — в один велетенський механізм, центральна ручка котрого буде у нього в руках. Повернути праворуч — усе пішло в один бік, ліворуч — в інший. Нікому ніяких клопотів, і всім добре — крім контрреволюціонерів. Він за всіх, і всі, крім контрреволюціонерів, за нього...

Але для грандіозного будівництва потрібні працівники, і дуже хороші, і дуже багато, а де їх взяти, якщо голова і члени суспільного організму паралізовані! Не думайте збентежити цим ревіда! Виконавці повинні знайти, якщо цей пункт стоїть у програмі. Варто пустити агітацію, вигукнути заклик, і всі, хто потрібен, встануть як один... Дубинка сама піде.

Інше але ... Може твоя реформа, товаришу, — скажете ви йому делікатно — і чудова, але ж вона до середовища не пристосована: а люди, середовище, маса мають скрізь свої погляди і звички, нездоланні, спадкові, свої упередження, нарешті, примхи. Чи вивчив ти середовище? Адже ананас, наприклад, прекрасний фрукт, і цукрова тростина дуже корисна рослина, проте у відкритому ґрунті на Пересипі вони не приймуться... Але краще не продовжуйте! Ревід уже обізвав вас контрреволюціонером і погрожує розстрілом.

Реформу свою він уже з тріском пускає в рух. І що ж? Одразу ж вона виявляється погано скроєною і кепсько зшитою, виконавців для введення її у дію немає зовсім, що ж до середовища, то воно відбивається від реформи не тільки руками і ногами, але і різною зброєю, зокрема і вогнепальною...

Ревід у нестямі. Хто винен? Авжеж не він і не пункт перший. Адже цей пункт було так гарно обговорено на з'їзді наймудріших із ревідів, і сам голова ревідів визнав його невідкладним. Звідки ж перепони? Вочевидь з того ж таки джерела. Буржуазні гади... Провокація... І тут раптом проявляється нова характерна риса ревіда: революційна ідея прибила у ньому і моральні почуття — кращий цвіт культури і цивілізації, — і він є тепер типом морального і божевільного дегенерата або ж дикуна. Дивись з нього вилипиться і палач! Смерть, терор, в'язниці, торттури, дика жорстокість, масові страти виступають на перший план, в якості найяскравіших форм будівництва нового життя — єдиних, що отримали скільки-небудь повне здійснення у царстві ревідів.

Ось такі люди, котрі царювали над нами протягом місяців. Царствування їх могло бути тільки паскудним і небезпечним. Але для нащадків все ж цікаво було дати тлумачення психологічній характеристиці типу. Може мені заперечать, що вони швидше реvbанди, ніж ревіді. Але я буду наполягати на тому, що попереду йде все ж ревід, а за ним, тільки як союзник, — щоправда, у значній кількості — чіпляються реvbанди. ■

Сергій Виноградський і містечко Городок

(до 160-річчя від дня народження)

Галина Гуменюк
канд. мед. наук,
стар. наук. співроб.
Національного інституту
фтизіатрії і пульмонології
ім. Ф.Г. Яновського
НАМН України, м. Київ

Петро Кривий
депутат Городоцької
міської ради (2008),
м. Городок
Хмельницької області

25 травня 2012 року в місті Городок Хмельницької області відбулася подія, яка привернула увагу провідних наукових мікробіологічних центрів Європи. Тут, у затишному сквері, встановили перший у світі пам'ятник геніальному мікробіологові — **Сергієві Миколайовичу Виноградському**. Скульптор — заслужений художник України **Микола Обезюк**.

В урочистостях взяли участь відомі мікробіологи України. Відкриття пам'ятника першовідкривачеві явища хемосинтезу, основоположнику сучасної екологічної мікробіології **С.М. Виноградському** в Городку сталося не випадково. Містечко Городок Подільської губернії мало особливе місце в довгому, багатому на історичні події житті Сергія Миколайовича. Його батько, відомий київський банкір **Микола Костянтинівич Виноградський**, практична та ділова людина, для вигідного вкладення і збільшення власних капіталів купив Городоцький маєток у 1871 році в збанкрутілої поміщиці, баронеси **Н.Ф. Гейсмар** з аукціону. А прив'язаність **С.М. Виноградського** до Городка виникла ще в юнацькі роки. Старший науковий співробітник Відділу історії Російської академії наук **Савіна Галина Олександрівна** на підставі опрацьованих спогадів **С.М. Виноградського** “Літопис нашого життя”, в статті “Біографія С.М. Виноградського в контексті історії культури. Освоєна база архівних джерел і шляхи їх подальшого пошуку” зазначала: “Городок, якому він віддав свою перевагу, був улюбленим з дитинства... Маєток купив батько з аукціону взимку 1871 р. Ранньою весною батько виїхав туди влаштовувати справи з модернізацією і запуском старого цукрового заводу і взяв з собою сина-підлітка, 14-річного Сергія. Тому без перебільшення можна сказати, що улюбленим місцем в Росії (нічого не вдієш із росіянами — для них все Росія — **авт.**) для Виноградського протягом майже 45 років був Городок, — до того моменту, коли він у 1917 р. опинився в Одесі, а на початку 1920 р. був змушений емігрувати за кордон у немолодому віці 63 років”.

На підтвердження цього висновку варто подати фрагменти спогадів самого **С.М. Виноградського**. У 1881 р., відразу ж після закінчення Санкт-Петербурзького університету, він схилився до того, щоб переселитися зі столиці Російської імперії в Городок: “Навіщо залишатися у непривітному кліматі північної столиці, писати дисертації, магістерську і докторську, згодом читати лекції, коли там, на півдні, у Городку так давно добре живеться?! Невже мені там не можна влаштуватися для життя і практичної роботи? А наукову роботу я там буду продовжувати на самоті, як і в Петербурзі, влаштувавши там собі лабораторію”. Але цей задум **Виноградському** тоді реалізувати не вдалося. **Г.О. Савіна** у згаданій публікації пише, що причиною цього стали “Сімейні обставини, а саме те, що мати — **Наталія Вікторівна** — вступила після смерті батька (похований на старому городоцькому цвинтарі у 1877 р. — **авт.**) у другий шлюб з **Карлом Володимировичем Фішманом** (намагався в такий спосіб заволодіти маєтком), і вони облаштувалися у Городку як господарі маєтку та не дозволили **Виноградському** оселитися там”.

Дещо пізніше **С.М. Виноградський** з дружиною хотіли придбати житло в Криму, навіть для цього їздили в Ялту, *“але найпривабливіші райони Криму і Кавказу він відкинув на користь подільського маєтку в Городку”* (Г.О. Савіна “Біографія С.М. Виноградського у контексті історії культури”).

Спочатку Городок стає улюбленим місцем літнього відпочинку **Виноградських**. Згодом Сергій Миколайович успадковує маєток, а від 1905 року і до вимушеної еміграції подільське містечко стає родинним гніздом, в якому **С.М. Виноградському** і його сім'ї жилося комфортно і щасливо.

Видатний російський мікробіолог, академік Російської академії наук **Георгій Олександрович Заварзін** у книзі “Три життя великого мікробіолога” поділив життєвий шлях та наукову діяльність ученого на три періоди, а роки життя у Городку виділив в окреме (друге) життя під назвою “Сільський господар”. Зокрема, **Г.О. Заварзін** писав: *“До самого Городка Сергій Миколайович був з дитинства прив'язаний, там проводив літні гімназійні вакації, там гуляв і полював, там був у гімназійні роки і перший роман”*. Саме в Городку в 1879 році 23-річний **С.М. Виноградський** прийняв важливе для себе рішення — поєднати свою долю з 19-річною **Зінаїдою Олександрівною Тихоцькою**. Сталося це таким чином: Сергій та його брат Олександр познайомилися із Зінаїдою та її братами **Євгеном і Іваном Тихоцькими** під час навчання у Другій київській гімназії. Дружні відносини між дітьми посприяли зближенню батьків, які з часом переросли у родинні стосунки. **Г.А. Заварзін** так описує це у своїй книзі: *“1879 року С.М. провів у Тихоцьких. Зіна вступила на курси — “мабуть для того, щоб піднятися до мого рівня”, — зазначає Виноградський, який зміг завоювати повагу до себе не тільки від поважних колег, озброєний своєю репутацією, але й жінок. Зіну запросили на літо в Городок, і після цього питання шлюбу було вирішене”*.

Сергій Миколайович та Зінаїда Олександрівна разом прожили довгих і щасливих 60 років, упродовж яких виховали чотирьох доньок: Зінаїду, Тетяну, Катерину та Олену.

Проживаючи в Городку, Сергій Миколайович виявив себе талановитим сільським господарем. Завдяки йому спадковий маєток перетворюється на сучасне, на той час, сільськогосподарське підприємство, в якому були побудовані зразкова молочна ферма, завод для розведення племінних коней, на полях запроваджено польові сівозміни, реставровано старі млини і побудовано нові — всього дев'ять, придбано нову сільськогосподарську техніку. Модернізований цукровий завод виробляв найбільше цукру, порівняно з аналогічними підприємствами тодішнього Поділля. Зокрема, 4 червня 1905 року в рапорті чиновника з особових доручень **Рафальського** Київському, Подільському і Волинському губернатору повідомлялося, що тільки *“приблизна сума заробітку, котрий дає цукровий завод Городка селянам, дорівнює 250000 рублів за рік”*. Продукція цього підприємства була високої якості, за що її відзначено нагородою Всесвітньої виставки в Парижі у 1889 році.

Особливою гордістю **С.М. Виноградського** були ліс та фруктовий сад, посаджений ним власноруч на схилах річки Смотрич. Відомий канадський мікробіолог, українець з походження, **Євген Рослицький** у книзі “Сергій Виноградський — передовий мікробіолог світу” так описує захоплення **С.М. Виноградського** городоцьким лісом: *“для плекання цінних порід дерев він збудував спеціальний розсадник, що доставляв йому досить молодняка для понад двох тисяч гектарів землі. Цією модернізацією він гордився, а ліс полюбив. Під час своїх щоденних прогулянок він уважно продовжував культивувати ліс — позначав дерева, які потрібно було зрубувати, також місця, де потрібно було насаджувати нові”*. *“Щодня блукав у лісовій гушавині геть самотою по чотири-п'ять годин, до втоми. Було чудно, почувався прекрасно, тим більше, що, насолоджуючись лісом, я водночас його вивчав, випрацьовував “лісовий окомір”, вкрай необхідний для кожного лісника чи лісогосподаря...”*, — писав **С.М. Виноградський** у своїх спогадах”.

Тільки Жовтневий переворот 1917 року завадив йому завершити в Городку будівництво електростанції. Загалом, маєток, як зазначалося у справах Городоцької земельної управи зі взяття на облік маєтків колишніх власників, складався, не враховуючи цукрового заводу, з трьох економій: “Городоцька”, “Кошарна” і “Ферма”, в яких було споруджено 35 будівель, в тому числі 13 житлових і 22 господарських. В особі **С.М. Виноградського** Городок отримав розумного, талановитого, працелюбного, відповідального господаря. Але, що головне, Сергій Миколайович після довгих років нарешті досяг душевного спокою і щастя, якого не було, коли жив у Петербурзі та працював в Інституті експериментальної медицини.

Мешканці Городка бережуть пам'ять про знаменитого земляка. У вересні 2008 року, з нагоди дня народження **С.М. Виноградського**, в Городку відбулася науково-краєзнавча конференція на тему “Сергій

Маєток родини Виноградських у м. Городок

Миколайович Виноградський і Городоччина”. У конференції взяли участь відомі історики, мікробіологи, краєзнавці: **Мацелюх Б.П.**, член-кореспондент НАН України, доктор біологічних наук, завідувач відділу генетики мікроорганізмів Інституту мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного; **Гуменюк М.І.**, доктор медичних наук, генеральний директор ТОВ “Юрія-Фарм”; **Колотилова Н.М.**, кандидат біологічних наук, доцент кафедри мікробіології біологічного факультету Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова (Росія); **Савіна Г.О.**, історик, старший науковий співробітник відділу історії РАН Архіву РАН (Росія); **Комарницький О.Б.** і **Задорожнюк А.Б.**, кандидати історичних наук, викладачі Кам’янець-Подільського національного університету; краєзнавці з Одеси, Хмельницького, Шостки. Своє вітання учасникам конференції надіслав видатний російський мікробіолог, академік Російської академії наук, **Заварзін Г.О.** Саме тоді, на конференції, в доктора медичних наук, провідного наукового співробітника ДУ “Національний інститут фтизіатрії і пульмонології ім. Ф.Г. Яновського НАМН України” **Гуменюка М.І.** виникла ідея виготовити та встановити у Городку пам’ятник **С.М. Виноградському**. Міською радою, для увічнення пам’яті знаменитого мікробіолога, його іменем було названо новозбудовані провулок та мікрорайон індивідуальної житлової забудови (саме в цьому місці колись розміщувалася одна із економік маєтку), сквер у центральній частині міста.

Видавництвом “Бедрихів край” (видавець **В.І. Куфльовський**) випущено у світ декілька книг про **С.М. Виноградського**: “Останній поміщик” (**Г.О. Савіна**), “Сергій Миколайович Виноградський і Городоччина, збірник матеріалів 2-ї Городоцької науково-краєзнавчої конференції”, краєзнавчий збірник “Променистий і ширий мій краю”. У районному краєзнавчому музеї відкрито експозицію, присвячену життю і науковій діяльності геніального вченого. На старому міському цвинтарі відреставровано каплицю, в якій похований батько ученого, **Микола Костянтинівич Виноградський**, та могилу **Олени Володимирівни Тихоцької**, матері дружини Сергія Миколайовича.

На постаменті пам’ятника **С.М. Виноградському**, встановленому в Городку, написано: “*Сергій Виноградський — мікробіолог світу*”. “Такий напис з достовірною точністю відображає життєвий і науковий шлях цього ученого”, — зазначив доктор фізико-математичних наук, професор, дійсний член НТШ **Василь Шендеровський**, а **Богдан Павлович Мацелюх**, член-кореспондент НАН України, на 2-й Городоцькій науково-краєзнавчій конференції наголосив: “*Росіяни називають С. Виноградського російським ученим, французи — французьким, а українці — українським. Наука — явище інтернаціональне, але кожен її представник нерозривно пов’язаний з тією землею, де він народився і зростає, яка надавала йому сили, і пам’ять про яку зігрівала йому серце на далекій чужині. Розумом С. Виноградський належав тим країнам, які надали йому можливість здійснити наукові відкриття — Німеччині, Росії і Франції, але серцем — тільки єдиній матері-Україні, за якою тужив усе життя*”.

Наостанок зауважмо, що у Франції **С.М. Виноградський** подружився з відомим американським ученим, лауреатом Нобелівської премії (за відкриття стрептоміцину) **Зельманом А. Ваксманом**, уродженцем Подільської губернії (народився в містечку Нова Прилука Вінницького повіту), який неодноразово бував у Радянському Союзі та на зворотньому шляху обов’язково навідувався до **С.М. Виноградського** у французькому місті Брі-Конт-Робер. У своїй книзі він так згадує про ті зустрічі: “*Виноградський ні на що не скаржився і був щасливий, коли Інститут Пастера запропонував йому відновити наукову роботу, хоча продовжував відчувати ностальгію за безкрайними степами і бездонним небом своєї землі. “Ви кожен раз привозите з собою свіжий подих моєї України, моєї рідної України”, — говорив він мені, коли я навідував його, повертаючись з подорожі в Росію, і в цих словах було так багато печалі!...*”

І хоча тлінні останки видатного українця лежать у далекій чужій землі, але його не забули земляки й Україна, і він повернувся нині, вже в камені, на рідну українську землю, влюблений ним Городок. ■

Література

1. **Савіна Г.** Останній поміщик. — Городок: Бедрихів Край. — 2008. — С. 7, 11.
2. **Савіна Г.** Биография С.Н. Виноградского в контексте истории культуры. Освоенная база архивных источников и пути их дальнейшего поиска. — Збірник матеріалів 2-ї Городоцької науково-краєзнавчої конференції “Сергій Миколайович Виноградський і Городоччина. Городок — історичні перспективи. Погляд в минуле і майбутнє”. — Городок : Бедрихів край, 2008. — С. 35, 36.
3. **Заварзин Г.А.** Три жизни великого микробиолога. Документальная повесть о Сергее Николаевиче Виноградском. (Под ред. и с коммент. Н.Н. Колотиловой. Изд. 2-е, исправл. и доп.). — М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”. — 2010. — С. 20, 21, 121.
5. “Променистий і ширий мій краю”. Городок на Смотричі — 2. Історико-літературний збірник. — Городок : Бедрихів Край, 2008. — С. 150.
6. **Рослицький Є.** Сергій Виноградський — передовий мікробіолог світу. — К. : Академперіодика. — 2008. — С. 33.
7. Збірник матеріалів 2-ї Городоцької науково-краєзнавчої конференції “Сергій Миколайович Виноградський і Городоччина. Городок — історичні перспективи. Погляд в минуле і майбутнє”. — Городок : Бедрихів край. — 2008. — С. 22, 133, 136, 143, 151.
9. **Зельман А. Ваксман.** “С.Н. Виноградский: его жизнь и деятельность. История великого бактериолога”. “Рассказы о великом бактериологе”. Составители Ю.А. Мазинг, Т.В. Андришкевич, Ю.П. Голиков. — СПб: Росток. — 2002. — С. 45.

Книги про С.М. Виноградського

Експозиція у Городоцькому районному краєзнавчому музеї
про життя і наукову діяльність С.М. Виноградського

Каплиця на старому міському цвинтарі в м. Городок,
у якій похований батько С.М. Виноградського,
Микола Костянтинович Виноградський

Могила Олени Володимирівни Тихоцької
на старому міському цвинтарі в м. Городок

ПЕРША НООСФЕРНА КРИЗА НА ЗЕМЛІ

*Я брат зверью и ящерам, и рыбам,
Мне внятен рост весной встающих трав;
Молюсь Земле, к её извечным глыбам
Устами неистомными припав.
Валерий Брюсов*

Іван Дичко
канд. фіз.-мат. наук,
стар. наук. співроб.
Гравіметричної обсерваторії
Інституту геофізики
ім. С.І. Субботіна НАН України,
м. Полтава

Термін *біосфера* (сфера життя) запровадив у науку австрійський геолог **Едуард Зюсс** (1831—1914) у 1875 році, а основи вчення про біосферу опрацював академік **В.І. Вернадський** (1863—1945).

Біосфера почала формуватися на Землі не пізніше 3,8 млрд років тому з моменту появи перших мікроорганізмів. Вона проникає в усю гідросферу аж до найглибших океанічних западин на 11 км, верхню літосферу до 7—8 км глибини, де температура сягає 100 градусів, і нижню атмосферу до 20 км (висота озонового шару). В межах біосфери налічується понад 3 млн видів живих організмів, маса живої речовини в біосфері близька до $3 \cdot 10^{18}$ т.

Зміни, що відбулися в останню чверть ХХ століття (третю чверть можна вважати перехідною) на планеті Земля, свідчать, на думку автора статті, про формування ноосфери (від грецького *νοος* — розум). Термін *ноосфера* запропонував академік **В.І. Вернадський**. Він уважав також, що наступала епоха, коли людина повинна була звалити на свої плечі обов'язок розумного упорядкування процесів життєдіяльності на Землі з метою оптимального поєднання її господарювання в рамках функціонуючої на планеті біосфери. Але не так сталося, як гадалося. Як завжди, на перший план виступив людський егоїзм, бездушне і бездуховне ставлення до природи, основним принципом якого досі залишається заклик, проголошений **І.В. Мічуріним** (1855—1935): “*Ми не можемо чекати милості від природи, взяти її у неї — наше завдання*”. І взяти будь-якою ціною, не зважаючи на шкоду, нанесену природі, і на майбутню перспективу.

Ідеї про глобальний характер господарської діяльності людини, тобто близькі до тих, які тепер трактуються в рамках таких понять, як біосфера і ноосфера, висловлювалися уже, починаючи від ХІХ ст. (космізм **О. Гумбольдта**, **Р. Штайнера**). На початку ХХ ст. подібні трактування знаходимо в працях українського вченого **В.І. Вернадського**, російських учених **В.С. Соловйова**, **М.О. Умова**, **П.О. Флоренського**, **К.Е. Ціолковського**, **О.Л. Чижевського** та ін. Ці вчені трактували проблеми єдності людини і природи, космічної місії людини, космічних масштабів її діяльності.

Уже тоді авангард людської думки був свідомий того, що споживацьке мислення людини, яке формувалося тисячоліттями, — то основна причина кризи відносин у системі “людина — природа”. І як наслідок цього — забруднення довкілля, загроза біорізноманіттю природи, могутній антропогенний тиск на природні ландшафти. Екологічна криза — це, перш за все, криза світогляду, мислення і свідомості, криза особистості, яка ставить свої егоїстичні потреби понад усе.

Усвідомлення цього кризового стану стало надбанням світової громадськості, про що свідчать численні міжнародні і міждержавні документи ЮНЕСКО — ЮНЕП (United Nations Environment Programme — Програми довкілля ООН). У 1978 році XIV Асамблея Міжнародного союзу охорони природи прийняла “Всесвітню стратегію охорони природи”. Цей надзвичайно важливий для всього людства документ злובоденний зараз як ніколи. Суть Стратегії полягає в тому, щоб зробити охорону природи неодмінною справою кожної держави, кожної організації чи підприємства, кожної людини. Без цього рішучого повороту майбутнє людства неможливо передбачити. Деградація природи настає з такою швидкістю, що безпосередньо загрожує добробуту багатьох людей і стабільності держав.

У 1987 р. в доповіді Міжнародної комісії ООН були запропоновані основні положення концепції *стійкого (допустимого, самопідтримувального) розвитку*. *Стойкий розвиток* — це модель розвитку глобальної екосистеми — біосфери, при якому зберігається динамічна рівновага між окремими її підсистемами (природа, соціум, глобальні геокомплекси). Провідна ідея цього розвитку — екологічний імператив: *правильне і дозволене тільки те, що не порушує природної рівноваги*.

У 1992 р. Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку (Ріо-де-Жанейро) прийняла програму: “Порядок денний на XXI століття” і затвердила її як керівництво до дії для всіх країн планети. Серед основних положень програми — концепція про те, що здатне надати розвиткові світової цивілізації стійкий і довговічний характер, щоб це відповідало потребам людей, які живуть сьогодні, і не позбавляло такого стану наступні покоління.

Усі ці заходи були націлені зорієнтувати суспільну думку на тривале і цілеспрямоване виховання екологічної культури, переорієнтування людства на нові пріоритети. У зв’язку з цим як ніколи зростає роль

системи освіти. Одним із найважливіших стратегічних завдань освіти є формування нового загальнопланетарного мислення, екологічної культури окремої особистості і суспільства в цілому.

Усвідомлення важливості екологічної освіти відбулося ще наприкінці 50-х років минулого століття. У зв’язку з цим передовими педагогами робляться спроби запровадити систематичну екологічну освіту, яка ставить за мету всебічний природоохоронний світогляд. У формуванні екологічної культури провідна роль належить предметам природничого циклу, хоча і гуманітарні дисципліни мають для цього широкі можливості.

Система екологічного виховання передбачає формування умінь аналізувати явища природи, бережливого ставлення до її багатства як єдиного і неповторного середовища існування людини. Грамотна людина повинна усвідомлювати єдність природних процесів, зв’язок людини з природою. Грамотна людина повинна знати, що її фахова діяльність і поведінка мають узгоджуватися із законами природи. Екологічне виховання повинно формувати екологічну культуру людини, для якої характерні різнобічні екологічні знання про навколишнє середовище, екологічний стиль мислення, що передбачає відповідальне ставлення до природи, до свого здоров’я, наявність умінь і досвіду вирішувати екологічні проблеми, безпосередня участь у природоохоронній роботі, здатність передбачати можливі негативні наслідки природоперетворювальної діяльності людини.

Проте, незважаючи на заходи, які ухвалював світовий соціум, руйнівні екологічні тенденції зростають і далі. Неодноразові спроби зняти хоча б частину екологічних проблем успіхів не мали. Проблеми продовжують загострюватися. Стає очевидним, що в рамках наявної тепер технократичної парадигми подолання екологічної кризи неможливе. Необхідно віднайти нові концептуальні підходи, нові моделі розвитку і серед них — глобальний перехід на альтернативні самовідновні енергоджерела.

У зв’язку з цим ми можемо констатувати настання першої *ноосферної кризи*, яка відбулася на нашій планеті. Зупинімося коротко на цій проблемі.

Основним критерієм Ноосфери, що сформувалася в цих умовах, є якісно нова, автономна від Біосфери, внутрішньо самодостатня система існування світової спільноти *Homo sapiens*. Таким чином, уже понад чверть століття на нашій планеті існують дві самодостатні системи — Біосфера і Ноосфера, які стали альтернативними. Річ у тім, що, розірвавши контрольні механізми Біосфери, людство не створило в своїй Ноосфері власних контрольних механізмів. А система, позбавлена внутрішнього самоконтролю, приречена на саморуйнування. Ноосфера тепер розвивається за своїми власними законами, незрозумілими для людства. До них із часом доведеться адаптуватися.

Унаслідок цілковитого незнання законів Ноосфери настала перша Ноосферна криза, яка проявляється такими феноменами:

Розрив механізму самоконтролю Біосфери за підтримкою рівноваги може призвести до непередбачуваних і катастрофічних наслідків. Відомо, наприклад, що одна клітина бактерії без жорстко детерміновано-го зовнішніми умовами регулювання чисельності заповнить за добу об'єм морів і океанів, потомство однієї кульбаби за 10 років здатне заповнити всю поверхню Землі, а пара мишей за 15 років — об'єм всієї літосфери. І це лише один із можливих наслідків відсутності внутрішнього самоконтролю функціонування біосфери.

Природокористування здело Біосферу до рівня підсобного господарства і перебудовує її або взагалі знищує відповідно до потреб цього господарства. За підрахунками академіка **В.А. Ковди** людство вже сьогодні впливає на Біосферу в 2000 разів сильніше, ніж протидія її саморегулювальних механізмів. У результаті цього в найближчі 50 років площа пустель збільшиться на 50 %, зникне чверть усіх видів рослин і тварин. Песимісти стверджують, що незворотний колапс уже почався. Знищення Біосфери і заміна її повністю керованим господарством Ноосфери. Ноосфера, очевидно, переживе, але світ при цьому зміниться радикально з непередбачуваними наслідками для подальшої еволюції Ноосфери. Нам ще неясно, чи зможе

людина довго існувати без Біосфери. Можливо, втративши Біосферу, людина сама поступиться місцем іншим формам розуму, створеним нею самою. Ноосфера розвиватиметься далі без людини.

Неможливість реалізувати основні принципи сучасної цивілізації: постулат узагальненого гуманізму, життя для всіх людей на рівні розвинених країн. Це неусвідомлений глобальний самообман. У США на душу населення витрачається в 200 разів більше енергії, ніж у слаборозвинених країнах, а споживання кисню уже переважає його виробництво рослинами на території цієї країни. У наш час щорічно спалюється 10 млрд тон умовного палива. Якщо відсталі країни підвищать рівень життя хоч би вдвічі у порівнянні зі США, то за рік потрібно буде спалювати в 100 разів більше умовного палива. Через кілька років такого торжества гідного для всіх людей життя, на Землі не залишиться більше нічого, здатного горіти. Всі хочуть жити гідно, і всі заслужують на добробут. І робитимуть для цього все можливе й неможливе. Тому в Ноосфері треба знайти інші шляхи і механізми саморегулювання і самоконтролю.

Припасування віртуального світу до реального може стати загрозою і спричинити з часом руйнування реального світу.

Один з напрямів еволюції Ноосфери — поява нових форм розуму. За якими законами буде цей розум еволюціонувати і яким буде його вплив і взаємодія з людиною, — зараз нічого напевне не можна сказати.

І на противагу цьому наведемо рекомендації вищезгаданої “Всесвітньої стратегії охорони природи” Міжнародного союзу охорони природи, ніби пафосний заклик до відомого всім нерозумного лісоруба, який рубав гілку, на котрій сидить сам.

Земля у нас єдина. Це чудовий космічний корабель з усім необхідним для нескінченно довгої подорожі на ньому. Але люди не повинні поводитися з життєвими запасами, наче сп’янілі матроси. Механізм життєзабезпечення надзвичайно міцний, але не безмежно. Якщо він зламається, пересісти буде нікуди.

Усе живе має однакове право на існування. У Бога немає пасинків. Усі для Нього однаково дорогі діти: і людина, і яка-небудь синиця чи бедрик. Нам лише здається, що безмовне випадання якої-небудь ниточки зі строкатого килиму життя — несуттєве. Жорстока помилка! Килим поступово стає і менш міцним, і менш строкатим. Випадання лише одного виду із екологічної ієрархії живлення може призвести до порушення рівноваги всієї системи та її руйнування. Збіднення світу живого незмінно веде до збіднення людського духу, дегуманізації особистості. Адже природа — це найважливіше і незамінне джерело наших духовних цінностей і душевного здоров’я. А відтворити втрачене неможливо.

Всі види рослин і тварин мають потенційну економічну чи духовну цінність. Половина всіх ліків одержується із рослинних і тваринних продуктів, а хімічний ключ синтетичних ліків підказаний нам також живою природою. Вивчення фізіології восьминога дало можливість зрозуміти деякі особливості процесів старіння людини, найважливіші відкриття в генетиці здобуті дослідниками з мушкою дрозофілою і кольоровим горошком. Разом із тим, тисячам видам тварин і 25 тисячам видам рослин загрожує вимирання.

Особливої нашої уваги заслуговують дикі предки культурних рослин. Життєстійкість культурних рослин значно знижена в результаті селекції, яка проводилася тільки з метою підвищення врожайності та якості плодів. Збереження на Землі предків культурних рослин — єдина гарантія для людства, що ці культури не будуть знищені якоюсь хворобою або через виродження.

Залишити на Землі цей загартований еволюцією фундамент нашого добробуту — справа першорядного значення і варта будь-яких витрат.

Ресурси Землі обмежені й не можуть підтримувати життєдіяльність необмеженої кількості представників будь-якого біологічного виду. Необмежене зростання народонаселення небезпечне. Проблема ця складна і делікатна, але нехтувати нею не можна. В альтернативі регулятором чисельності народонаселення стане голод або інші нещастя.

Марнотратство людей — одна з головних загроз ресурсам планети. Із надр Землі щорічно добувається близько 100 млрд тонн корисних копалин (близько 15 тонн на людину), із них 90 % іде на смітник. Гедонізм, філософія насолоди життям, став ідейною зброєю творців реклами і споживання. Прагматик став шкідливішим за ненажерливу сарану. Колись **Сократ** вигукнув на ринку, вражений: “О, скільки тут непотрібних мені речей.” Нині ще більше виробляється предметів споживання (за даними статистики, понад мільярд!), без яких людина може і повинна обходитися. Альтернатива цьому — порожній коловоз ресурсів і гори задушливих для людини і для природи відходів.

Кількість кисню, що споживається окремими державами, вже переважає його виробництво рослинами цих країн. Тільки за один трансатлантичний рейс великий пасажирський лайнер спалює 10 тонн кисню. Поповнення дефіциту йде за рахунок великих лісових масивів. Але дощовий тропічний ліс — один з головних постачальників кисню — уже знищений на 40 %, а вирубування його триває зі швидкістю 20 га/хвилину. Зі швидкістю 44 га/хвилину пустеля наступає на степ. Між тим, для нормальної життєдіяльності людини потрібна біологічна функція трьох великих дерев.

Уся система навчання і виховання повинна бути перебудована з урахуванням насущних екологічних проблем. Стратегія вважає недостатнім курси охорони природи в школах. Кожен учитель на кожному уроці повинен не пропускати нагоди екологічного виховання. Те ж саме стосується вишів. Необхідно пам’ятати, що завтрашній фахівець чи адміністратор буде залучений у виробничих процесах, керуватиме ними. Кожен невірний, неграмотний, нерозрахований крок спричиняє втрати, часто невиправні. І навпаки — екологічно грамотна людина здатна примножити природні багатства. Знання, культура, продумані закони, відповідальність, інформованість допоможуть людям подолати нинішню кризу і конфлікт з природою.

Весь тягар турбот щодо охорони природи людина неодмінно повинна взяти на свої плечі й мужньо нести його до кінця. Альтернативи цьому немає. Про це свідчить весь досвід нашого життя. ■

Література

1. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. — Федерация органич. движения Украины. — Львов : ВК “Арс”, 2013. — 416 с.
2. Ел. ресурси: <http://uk.wikipedia.org/wiki/IUCN>, <http://pidruchniki.com.ua/15100827/ekologia>.
3. Запоражан В. Ноотика як етичний кодекс сучасності // Світогляд. — 2010. — № 5(25). — С. 35—37.
4. Кордюм В.А. Биотика: минуле, сучасне, майбутнє // Вісник НАН України. — 2001, N12. — С. 9—23.
5. Кучеренко Н.Е. и др. Общая биология. — Киев, Генеза, 2001. — 446 с.
6. Хайлов К., Празукін О., Юрченко Ю. Екологічна криза в населеній частині Землі та народна освіта // Світогляд. — 2009. — № 4(18). — С. 28—34.
7. Хайлов К. Системи, системологія і природа // Світогляд. — 2013. — 5(43). — С. 32—45.

ВОНИ ЖИЛИ!*

(до 110-річчя від дня народження академіка НАН України Б.Г. Лазарєва)

*“Чи не прохає помочі у красномовстві наша Батьківщина,
коли стільки її славних учеників пішло зовсім у забуття”.*

Ці слова **Феофана Прокоповича** (подвижника на ниві просвіти XVIII сторіччя) й нині вельми актуальні, бо *curriculum vitae*** наших співвітчизників — фундаторів всесвітньо знаних наукових шкіл України — на жаль, з плином часу розпорошуються.

Харківський фізтех наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років був одним із провідних центрів світу за галуззю фізики металів. Пов'язано це було з роботами, виконаними у відділі **Б.Г. Лазарєва**.
Академік НАН України В.Г. Бар'яхтар

Борис *Георгійович Лазарєв*, десятий із одинадцяти дітей парафіяльного священика, народився в селі Миропілля (нині Сумської обл.) 6 серпня 1906 року. Батьки хлопчика були шанованими та доброчесними і покладали сподівання, що й їхні діти отримують добре виховання.

У 1916 році, після дворічного навчання в церковно-парафіяльній школі батька, **Борис Лазарєв** був зарахований до Білгородської класичної гімназії. Але лихоліття суспільних катаклізмів — революційні події 1917 року та руйнація соціальних підвалин — примусили його на певний час відмовитись від навчання і, щоб вижити, шукати заробітків. Працював він і помічником пасічника (1920), й розсильним на металургійному заводі (1921—1922), й учнем лаборанта (1923), й конторником, й рахівником (1924—1926).

Однак перші суворі іспити життя не зрекли бажання вчитися: Борис закінчив вечірню семирічну школу в Юзіївці (1920—1923), а згодом й фабрично-заводське училище (ФЗУ, 1924—1926).

“Про гімназію і ФЗУ Борис Георгійович відгукувався дуже схвально. Це стосувалося як складу викладачів, так і методу та програми викладання... У бібліотеці ФЗУ, до слова, Борис Георгійович уперше дізнався, що таке низькі температури... Живили душу за цих часів астрономія (у нього була непогана підзорна труба) і ботаніка (гербарії, покажчики рослин). Слушно зауважити, що й чимало десятиліть потому Борис Георгійович вражав обізнаністю зоряного неба та знаннями з ботаніки” [1, с. 843].

У 1926 році **Борис Лазарєв** вступив до Ленінградського політехнічного інституту на фізико-механічний

факультет. Ще студентом почав працювати в Ленінградському фізико-технічному інституті (зокрема, переймався установками з досліджень субміліметрових хвиль).

Після закінчення інституту (1930) **Бориса Георгійовича Лазарєва** запрошують на постійну роботу до Ленінградського фізико-технічного інституту. Працюючи в магнітній лабораторії **Я.Г. Дорфмана**, він зацікавився новою галуззю науки — фізикою низьких температур. І вже на початку 1930-х років були оприлюднені його перші наукові праці з розробки критерію надпровідності. У 1932 році Борису Георгійовичу довелося вирушити до Свердловська: він бере участь у розбудові Уральського фізико-технічного інституту, як-от зорганізовує криогенну лабораторію.

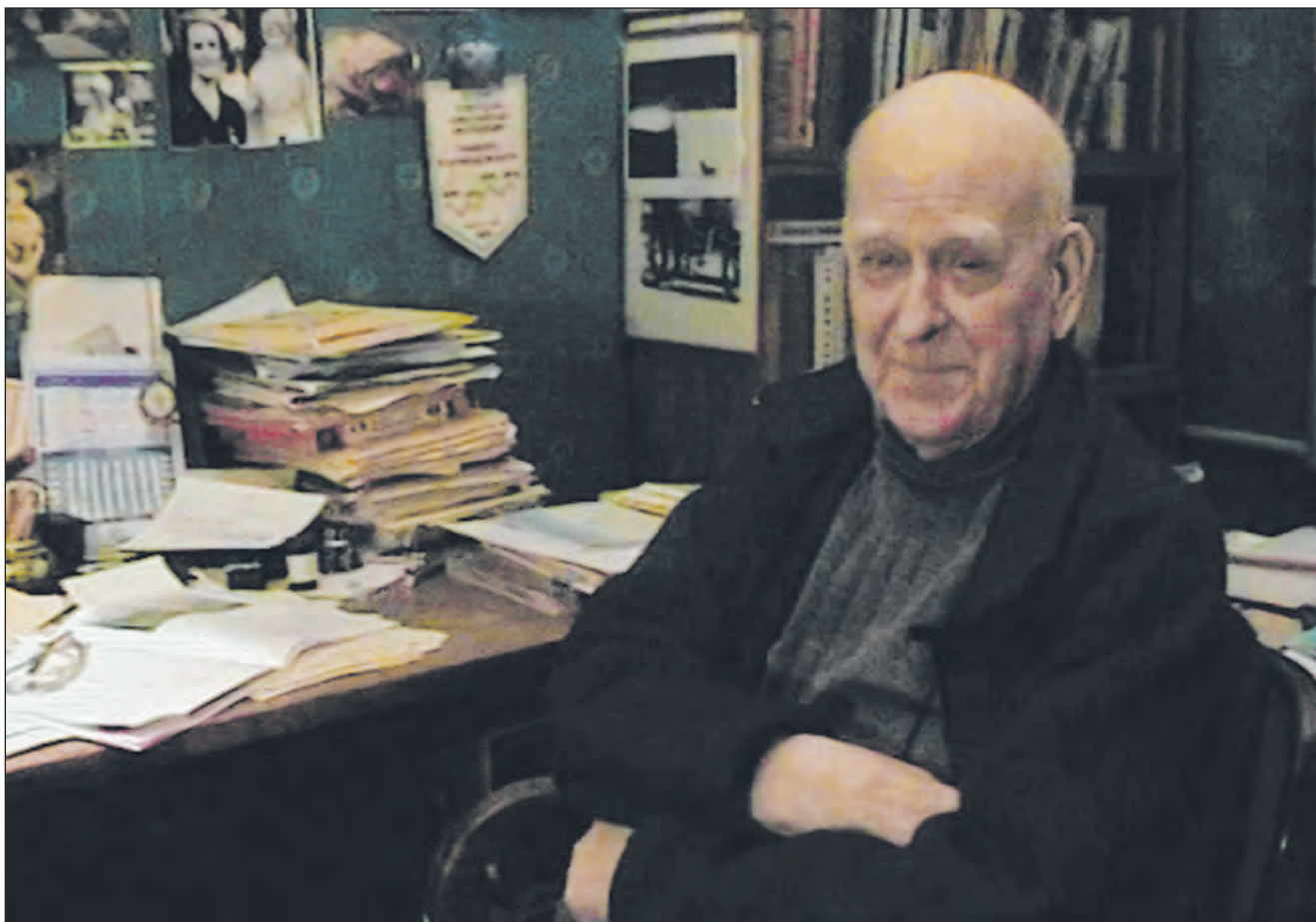
У 1934 році року його відряджають — задля набуття досвіду досліджень з техніки та фізики низьких температур — до Українського фізико-технічного інституту (УФТІ, Харків), бо лабораторія **Лева Васильовича Шубнікова** до 1935 року була першою й єдиною криогенною лабораторією на теренах СРСР.

У ті часи зокрема за співпраці з **Л.В. Шубніковим** було вперше заміряно ядерне намагнічування та ядерний момент протона і з'ясовано, що час намагнічування речовини дуже замалий — приблизно на 13 порядків менший від теоретичного передбачення (за влучним висловом наукової спільноти окреслені роботи — “тріумф експерименту”).

“1935 року за участі Бориса Георгійовича було створено баки з рідким метаном і вперше у світі метан використали як моторне паливо; рідкий кисень — задля зварювання і різання металів, та життєзабезпечення

* “Вони жили!” — За **Плутархом**, “так римляни кажуть про людей, які померли, коли не бажають вимовляти лиховісні слова” (**Плутарх**. Порівняльні життєписи. — К. : Дніпро, 1991. — С. 352).

** *Curriculum vitae* (CV) — перебіг життя (за лат.).

Видатний фізик XX сторіччя — академік НАН України Борис Лазарєв. Харків, 2000 р.

екіпажів літаків... З рідким киснем літали екіпажі *Громова, Даниліна, Юмашева (1937), Гризодубової та Расковой*. За роки війни ці системи забезпечували висотні польоти нашої бомбардувальної авіації на Берлін” [1, с. 844]. Принагідна й інша згадка: на конкурсі молодих учених АН УРСР Борис Георгійович та *Любов Самійлівна Кан-Лазарєва* одержали премію за простий метод одержання і використання зависоких тисків за низьких температур. Методика отримала широке застосування за назвою “льодова бомба”.

У 1936 році на *Б.Г. Лазарєва* покладено обов’язки керманіча кріогенної лабораторії Уральського фізико-технічного інституту, а 1938 року — очільника лабораторії низьких температур УФТІ.

За мемуарними нотатками Бориса Георгійовича, “у 1937—1941 роках УФТІ, а разом з ним і кріогенна лабораторія (та й уся країна) пережили трагічні події — через безправ’я тієї епохи була репресована група співробітників: директор УФТІ академік АН УРСР *Олександр Ілліч Лейпунський*, засновник інституту член-кореспондент АН СРСР *Іван Васильович Обреїмов*, керівник кріогенної лабораторії *Лев Васильович Шубніков*. *Олександр Ілліч та Іван Васильович повернулися з “того світу”, Лев Васильович залишився там...*

У серпні 1937 року мене викликали до Наркомважпрому (УралФТІ й ХФТІ були у його підпорядкуванні); і в секторі науки його начальник *А.А. Арманд* сказав, що мені виписано призначення до Харкова. За цих часів я був дуже сором’язливою людиною, одначе тут

відчайдушно, але марно чинив опір. Власне кажучи, мене безцеремонно наказом перевели з УралФТІ до ХФТІ. Щоправда, за всієї безцеремонності процесу виявлялася стурбованість долею кріогенної лабораторії УФТІ. На моє зауваження: “Адже Ви знаєте, що я займаюся організацією кріогенної лабораторії в Свердловську” — почув відповідь: “У Свердловську Ви розпочинаєте, а в Харкові створене може розвалитися...”

1938 року мене призначили керівником кріогенної лабораторії УФТІ. В УралФТІ організація кріогенної лабораторії (все ж завершена за сприяння УФТІ) затрималася до 1957 року” [2, с. 8—9].

1941 рік... УФТІ евакуйовано до Казахстану... Група співробітників під керівництвом *Б.Г. Лазарєва* працювала на Балхаському мідеплавильному заводі над проблемою зменшення виробничих втрат міді (зокрема, ці дослідження відзначено 1944 року Грамотою Верховної Ради Казахстану “за розробку науково-технічних проблем, що мають народногосподарське й оборонне значення”).

У 1943 році *Б.Г. Лазарєв* захистив дисертацію за темою “Деякі дослідження з надпровідності” на здобуття ученого ступеня доктора фізико-математичних наук. Вже у квітні 1944 року УФТІ було реєвакуйовано до Харкова. На переконання Бориса Георгійовича, “зашвидко відновлення інституту (а разом з ним і кріогенної лабораторії) зумовлювалося тим, що УФТІ був... максимально завантажений великою курчатівською програмою з уранової проблеми... Робота за програмою

Б.Г. Лазарєв, В.Г. Бар'яхтар, О.І. Ахієзер. 1980-ті роки

Б.Г. Лазарєв із дружиною — Л.С. Лазарєвою. 1951 р.

І.В. Курчатова з її обов'язковістю і темпом завеликою мірою посприяла зашвидкому відновленню “форми”, розширенню приладової бази, розмаїттю кріогенної техніки; і стала блискучим трампліном для подальших успіхів” [2, с. 17]. Та й не дарма і **Бориса Георгійовича Лазарева** обрали членом-кореспондентом у віці 42 років, а в 45 — дійсним членом АН УРСР.

За мемуарними спогадами його учня академіка НАН України **Ігоря Михайловича Дмитренка**, “велика роль в науковому житті відділу належала семінару. Семінар — справа свята: науковий співробітник мав брати активну участь в семінарах, що регулярно проводилися в кабінеті Бориса Георгійовича, або в залі адміністративного корпусу. Семінари **Б.Г. Лазарева** були справжньою науковою школою. Сам він пам'ятав практично усі публікації минулих років з фізики низьких температур, включав їх до обговорення доповідей, стежив, щоб автори дотримувалися доброрядності за посиланнями на попередників. Майже на всіх семінарах були **І.М. Ліфшиць** (“Льмех”), **М.І. Каганов** (“Мусік”), часто приїздили **Л.Д. Ландау** (“Дау”), **А.Ф. Прихотько** та багато інших фізиків. Бував і **Петро Леонідович Капиця**, до якого **Б.Г.** ставився з високим пієтетом і сам користувався великим авторитетом й повагою **Петра Леонідовича**. (Як наочний приклад — листівка, що датована 1974 роком: “Дорогий Борисе Георгійовичу! Вельми дякую за Ваші вітання. Мені особливо було приємно одержати їх від Вас, оскільки наші інститути й учні були міцно пов'язані між собою по роботі, і в мене родинні почуття до Харкова і до харківських інститутів. Вітання та найкращі побажання. Щиро Ваш, **П.Л. Капиця**” [3, с. 425] — авт.)

Б.Г. Лазарев у горах Кавказа. 1930 р.

Борис Георгійович був душею і справжнім керівником семінарів. Вимагав од доповідачів зрозумілого і чіткого викладу фізичного підґрунтя перш аніж переходити до написання формул і рівнянь. До його зауважень і критики уважно ставилися і експериментатори, і теоретики. Молодого доповідача-невдачу, який потерпів фіаско на семінарі, **Б.Г.** під час зустрічі підбадьорював...” [1, с. 846].

Учений секретар інституту **Володимир Соломонович Коган** виокремлює й інші не менш красномовні факти: “**Борис Георгійович** не тільки виховав цілу плеяду талановитих науковців, а й за його допомогою в нашої країні та за кордоном була створена мережа нових кріогенних лабораторій, оснащених зріджувальними машинами, розробленими в очолюваній ним кріогенній лабораторії УФТИ.

Він докладав чимало зусиль з організації кріогенних лабораторій в Ленінграді, Свердловську, Києві, Сухумі, Махачкалі. Не кажучи вже про нову лабораторію в Харківському університеті (її очолив його друг, майбутній ректор ХДУ **Володимир Гнатович Хоткевич**) і в Інституті радіоелектроніки АН УРСР. У кріогенній лабораторії УФТИ проходили стажування, а згодом створили за її допомогою і в себе кріогенні лабораторії вчені з Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Китаю”.

Спливали роки... Але попри те, як розповідає академік НАН України **Юрій Михайлович Мацевитий**, “до останніх років свого життя **Борис Георгійович** був фізично міцним, тримав себе у формі, мав молодечий вигляд. Ніхто ніколи не давав йому його років, він ніби був поза віком, належав до тієї рідкісної категорії людей, стосовно до яких аж ніяк не можна вживати слів “старість”, “похилий вік” тощо. Цьому значною мірою сприяли його характер, цілеспрямованість, улюблена робота, захопленість, заняття альпінізмом, контакти з цікавими і близькими йому за духом людьми і, безперечно, атмосфера в родині. Донька **Марина** — кандидат наук, металофізик і так само альпіністка, онучки, зять **Борис Петрович** — доктор біологічних наук, кріобіолог, також непересічна людина і, звичайно ж, **Любов Самійлівна** — вірна супутниця життя, колега, напарниця у зв'язці при сходженнях на вершини гір”.

Дійсний член Національної академії наук України **Борис Георгійович Лазарев** пішов зі земної юдолі 20 січня 2001 року. ■

Алла Таньшина
канд. пед. наук

Література

1. **Дмитренко І.М.** К 90-летнему юбилею Бориса Георгиевича Лазарева // Физика низких температур. — 1996. — Т. 22. — № 8.
 2. **Лазарев Б.Г.** К истории кріогенной лаборатории УФИ-ННЦ “ХФИ” // Физика низких температур. — 2000. — Т. 26. — Приложение.
 3. **Таньшина А.В.** Засновники харківських наукових шкіл у фізиці. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Академперіодика, 2005. — 630 с.
- (Ред.) У 2000 р. за підтримки ДФФД України і КНК при НАН України створено наук.-попул. фільм “**Борис Лазарев**” (автор сцен. — **Ю. Луцький**, реж. — **Л. Павлюк**, кер. проекту — **І. Вавилова**). У статті використано стоп-кадри з фільму, а також фото з веб-сайту: www.kipt.kharkov.ua/itp/lazarev/

НАЦІОНАЛЬНІ ХУДОЖНІ ТРАДИЦІЇ У ТВОРЧОСТІ ДИНАСТІЇ ХУДОЖНИКІВ- МОНУМЕНТАЛІСТІВ ЛИТОВЧЕНКІВ

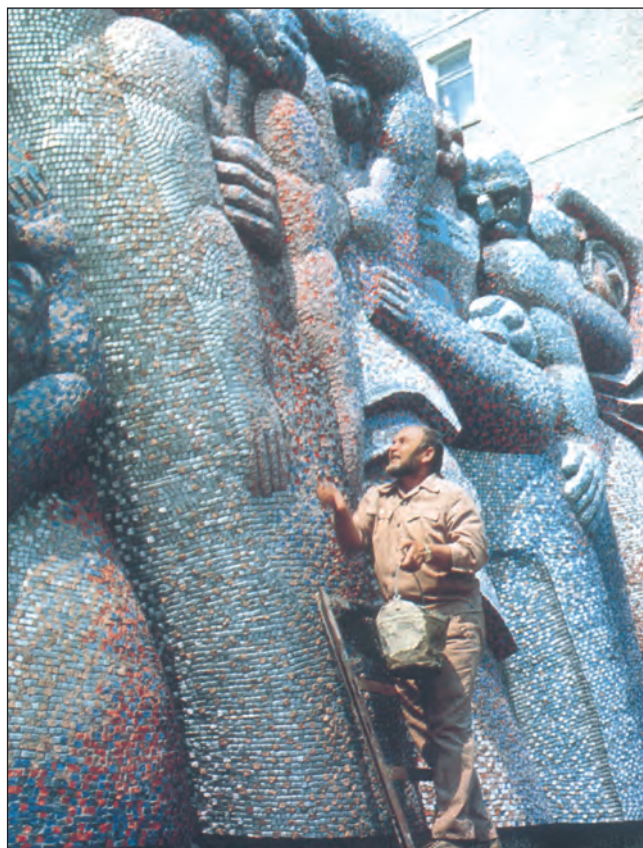
(до 95-річчя від дня народження Івана Литовченка)

Цьогоріч Україна відзначила скорботну дату-реквієм — 30-річчя Чорнобильської трагедії. Весняний день 26 квітня назавжди увійшов в історію планети й постав у нашій пам'яті межею, яка розділила життя людей на ...ДО- і ПІСЛЯ-чорнобильський світ... Ця найбільша техногенна катастрофа людства показала, наскільки нестійка і вразлива екологія Землі та які потрібні надзусилля, щоб мінімізувати негативний вплив технократичної діяльності людини на довкілля. Три десятиліття тема Чорнобиля існує поряд із нами зоною відчуження й іншими негараздами, і, насамперед, зраненою нашою свідомістю...

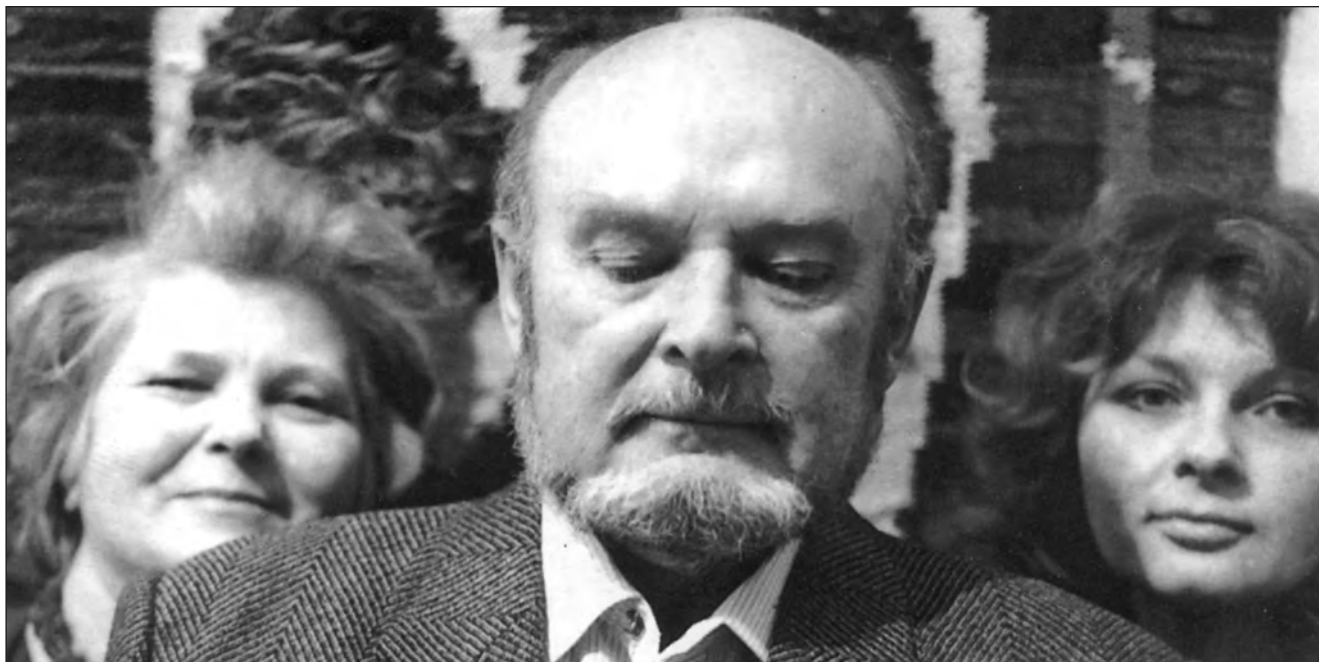
Після спалаху зірки Полинь зник цілий прамерик нашої поліської етнокультури з тим унікальним етносом корінних поліщуків, які стали відірваними від свого звичайного укладу життя. Вони асимілюються в інших регіонах і зникають як неповторна оаза слов'янського світу. А отже, постає болюча проблема збереження раритетів як матеріальної етнокультури, так і духовного фольклорного мелосу. Унікальна поліська культура гине, зникає прямо на очах, і не можна відкладати, бодай на короткий час, пошукової роботи рятівних етнографічних експедицій. Пристала до такої рятівної місії і наша легендарна особистість, поетеса *Ліна Костенко*, — це багато про що говорить, і найперше можна сказати її словами, виголошеними в Українському домі з нагоди власного ювілею, коли відбувалася презентація перевидання її історичного роману у віршах “Берестечко”: “*Бо важкий час — це завжди мій час*”...

У “зоні” свої закони: заростають і йдуть під землю, зникають з обличчя нашої планети цілі світи, оази нашої ще дотрипільської пам'яті. Етнографічні експедиції все ж долають той вакуум соціуму і, не в останню чергу, завдяки виділенім євроспільнотого грантам, зав'язується людське спілкування з тими, хто повернувся в “зону” самоселами, ліквідаторами.

В “зоні” й “незоні” поступово відроджується нове духовне життя, де моральна стійкість, душевна щедрість, гостинність постають справжніми цінностями людей. Є надія на поліпшення екологічного ареалу із завершенням зведення нового укриття (confinement) зусиллями вітчизняних і зарубіжних донорів, який має постати як зразок консолідації зусиль світового співтовариства, небайдужих до нашої біди країн.

Іван Литовченко за роботою на мозаїчному рельєфі,
м. Прип'ять

Марія, Іван та Наталка Литовченки

І символічно, що 26 квітня у день 30-річчя Чорнобильської трагедії Президент України підписав указ про створення Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника в зоні відчуження значної частини Іванківського та Поліського районів, що дає надію на перспективу подолання наслідків. Зацікавлені в таких зрушеннях й у використанні території “зони” в науково-дослідних цілях як українські вчені, так і їхні зарубіжні колеги, зокрема й японські. Українці навчилися жити з Чорнобилем, з його бідами, проблемами, надією на перспективу відродження цієї зболоної землі.

Адже вже сьогодні сюди, попри назву “зони” як українського некрополя, пролягають туристичні маршрути, які цікавлять і привертають увагу як іноземців, так і наших співвітчизників. І це обнадійливо свідчить, що етнокультура поліщуків відродиться. Бо там не лише руїни наших нездійснених культурологічних задумів, надій і мрій. Там, у “зоні”, й зразки високої творчості, як ось твори самобутнього, яскра-

вого таланту художника-монументаліста *Івана Семеновича Литовченка*. У місті атомників Прип’ять художником був втілений у життя дивовижний проект — естетичний синтез монументально-декоративного і просторово-пластичного рішення композиції цілого міста. Можна впевнено сказати, що тогочасна мистецька практика України і світу не знала такого випадку, коли сила уяви, фантазії і колосальної творчої енергії художника створила дивовижний у своїй гармонії та єдності задуму композиційний ансамбль так органічно вписаний в архітектуру.

Утілював *Іван Литовченко* ідею оформлення великого містобудівного простору в життя впродовж 1975—1986 років, перебуваючи на той час на посаді головного художника комплексу ЧАЕС. Цей монументально-декоративний комплекс увібрав у себе як апофеоз досягнень цього виду пластичного мистецтва України, так і трагедію, переплетену в часі разом із трагедіями людських доль. Адже апокаліптична доба зірки Полинь стала і особистою трагедією для

Іван Литовченко. Скульптурні рельєфи “Світанок” (ліворуч) і “Енергія” (праворуч) із мозаїчним покриттям, м. Прип’ять

художника. Ось що він виголосив 1991 року на Чорнобильській АЕС у м. Прип'ять з нагоди п'ятиріччя реквієму за загиблими ліквідаторами: *“Можливо, я попросився зі своїми роботами назавжди. Не пощастило. Жорстока доля! І мені їх шкода — я чесно працював і віддавав усе, на що тоді був здатний”*.

Могутня сила таланту **Івана Литовченка** надзвичайно, можна сказати, вибухово, проявилася в образному звучанні його мозаїчних рельєфів, розписів, гобеленів, металопластики, дерев'яної скульптури, пластичних фактурних структурах життєвого простору сучасного міста. Філософське кредо художника промовисте й у лаконічних назвах його творів: “До світла”, “Творення”, “Світанок”, “Музика”, “Енергія” та інших рельєфах із мозаїчним покриттям. Тут із великою силою узагальнення передано епічну розповідь про вияв творчого начала в людині, її натхнення та космічні масштаби мислення, безперервний поступ здійснювати все нові й нові відкриття в науці — і важка дилема негативного впливу на довкілля, радість і трагедію людських діянь у намаганні підкорити і перевірити природу — і тяжкий обов'язок розплачуватися за необдумані технології цивілізації...

Спалах чорнобильської зірки Полин зупинив поступ епохи, він також обірвав і лет мистецтва **Івана Литовченка** на високій ноті, перетворивши на реквієм вилюднілу зону тиші й забуття, що стала пам'яттю всім загиблим, які врятували людство від катастрофи планетарного масштабу. У світовій практиці монументально-декоративного мистецтва творчість **Івана Литовченка** силою впливу на глядача перегукується з роботами одного з фундаторів мексиканської школи

монументально-декоративного живопису **Давидом Альфаро Сикейросом**, який створив масштабні розписи в Мехіко. Творчі втілення в життя **Литовченком** у Прип'яті також дивують масштабом мислення, сміливістю використання об'ємних скульптурних форм, високою майстерністю мозаїчних інтерпретацій художніх образів, вмінням пронизати єдиною ідеєю творення те колосальне міське середовище, підпорядкувати і наповнити його одухотвореним поступом людини.

У своїй співтворчості з довкіллям **Іван Литовченко** виступає і як художник-філософ, що втілює своє кредо і моральні засади не тільки у вічному матеріалі, а й озвучує свої думки для нас, українців: *“Мірилом життя кожного цивілізованого суспільства є моральні цінності: такі, як віра у справедливість, совість і честь людини, категорії духовності і внутрішньої культури. Тому, можливо, іншої ситуації для реалізації філософії монументального мистецтва важко буде віднайти в історії — вічні теми у вічному матеріалі: тема життя і смерті, любові і співстраждання, боротьби світла і темряви, народження і відходу у вічність, коли так рельєфно співіснують драма і комедія, добро і зло.*

Майбутні покоління зможуть позаздрити нам — художникам-монументалістам, що ми могли включитися в цей, воістину монументальний, процес боротьби за найсвітліші ідеали нашого цивілізованого життя, ідеали нашого національного і духовного відродження. Рано чи пізно, а майбутнє питає в нас, мистців, який наш внесок в перебудовчі процеси суспільства, де ми були і що робили в цій титанічній боротьбі за людину, за її духовну сутність”.

“Музика”. Скульптурний рельєф із мозаїчним покриттям. Музична школа, м. Прип'ять

У своїй творчості **Іван Литовченко**, на всю силу свого таланту, правдиво і щиро оповів про епоху, в якій жив і творив. Незважаючи на сповнені болю його слова, що виголошені 1991 року біля Чорнобильської АЕС у Прип'яті, чорнобильський цикл його творів не втрачено. Сьогодні, коли зона донедавнаго безлюддя поступово відроджується й перетворюється на щемкі й суворі туристичні шляхи, поціновувачі високого мистецтва, і не тільки вони, мають можливість ознайомитися з творчістю **Івана Литовченка**. Постає нагальна проблема їхньої реставрації та збереження. Створені ним монументальні скульптурні рельєфи з мозаїчним покриттям, грандіозні розписи, металопластика, дерев'яна скульптура, гобелени тепер перетворилися на своєрідний реквієм — пам'ятку не лише про загиблих — вшанування тих, хто в ті трагічні роки більшою чи меншою мірою був причетний до ліквідації чи бодай обмеження наслідків Чорнобильської катастрофи. Нині роботи художника набувають нового сенсу й філософського змісту, як довічний уклін тим ліквідаторам-смільцям, хто під апокаліптичним сяйвом зорі Полин'я йшов на самопожертву, виявив справжній героїзм рятувати майбутнє нації, вболіваючи за тих, кому ще належало народитися в Україні і не тільки тут.

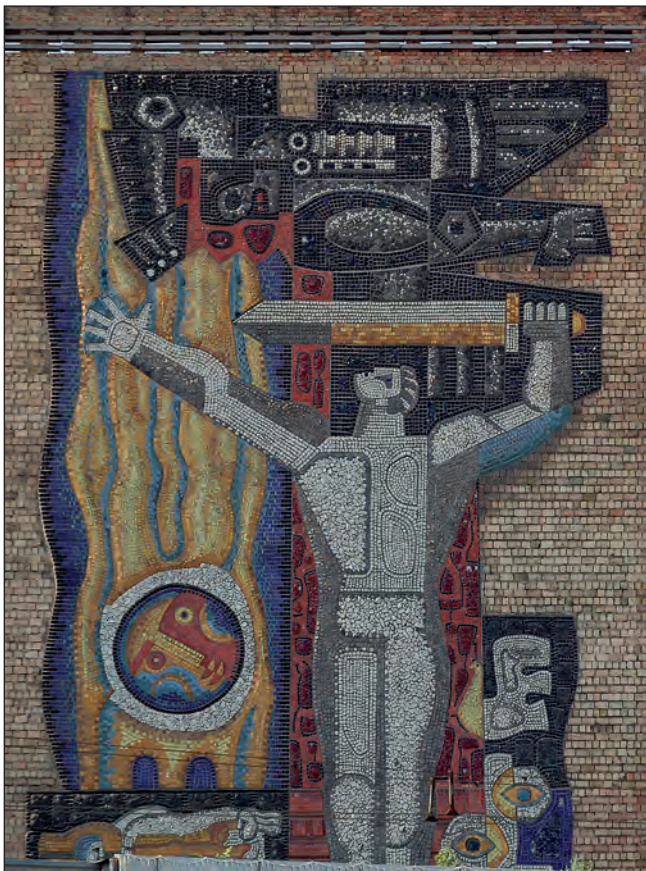
Але не тільки об'ємні монументальні твори у м. Прип'ять, Чорнобильській АЕС у доробку мистця, він, у співтворстві з іншими художниками, створив низку рельєфів, зокрема в аеропорту м. Бориспіль рельєф

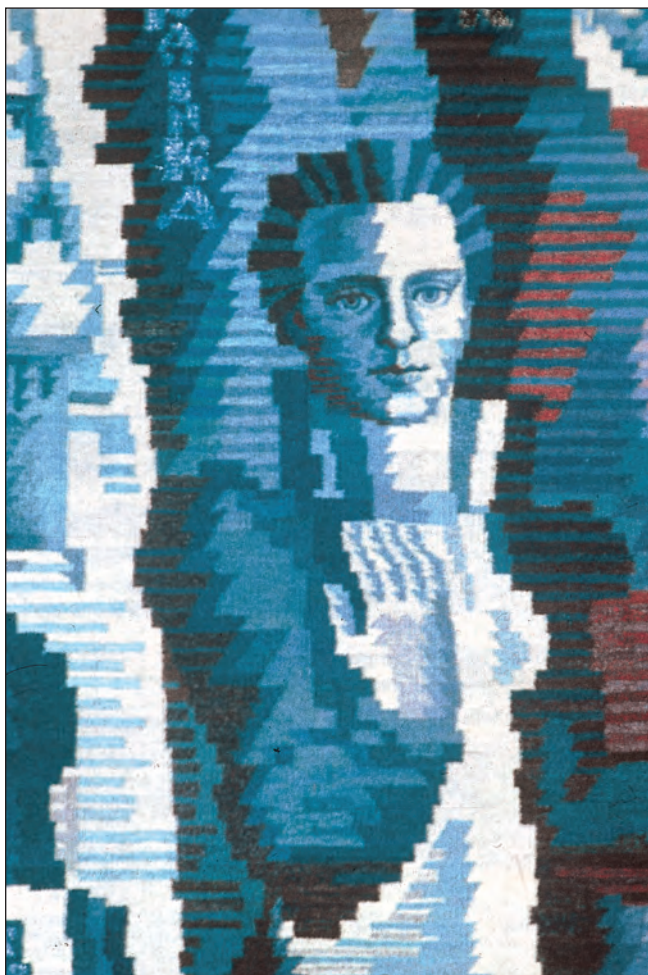
Іван і Марія Литовченки

“Ікар” (1965, кольорові цементи, співавтори **В. Ламах** та **Є. Котков**), у м. Луганськ мозаїчний рельєф “Робітничий марш” (1972, співавтор **В. Прядка**) та інші.

У творчій співдружності з дружиною **Марією Литовченко** мистець є співавтором багатьох високохудожніх гобеленів. Нині доробок цих визнаних художників-монументалістів сприймається як ціла епоха, що вмістила найбільші колізії розвитку цього виду мистецтва. Упевнено можна сказати, що важко знайти в українському мистецтві другої половини ХХ століття творчість інших художників, які б визначили основні віхи і сформували б напрям розвитку українського гобелену так, як **Іван та Марія Литовченки**. Їхня творча енергія і талант, захоплення образотворчістю й відданість мистецтву викликають повагу друзів і колег по мистецькому цеху.

Іван Литовченко. Мозаїчні композиції на будинку № 23 на проспекті Перемоги (ліворуч) і на станції метро “Шулявська” (праворуч), м. Київ

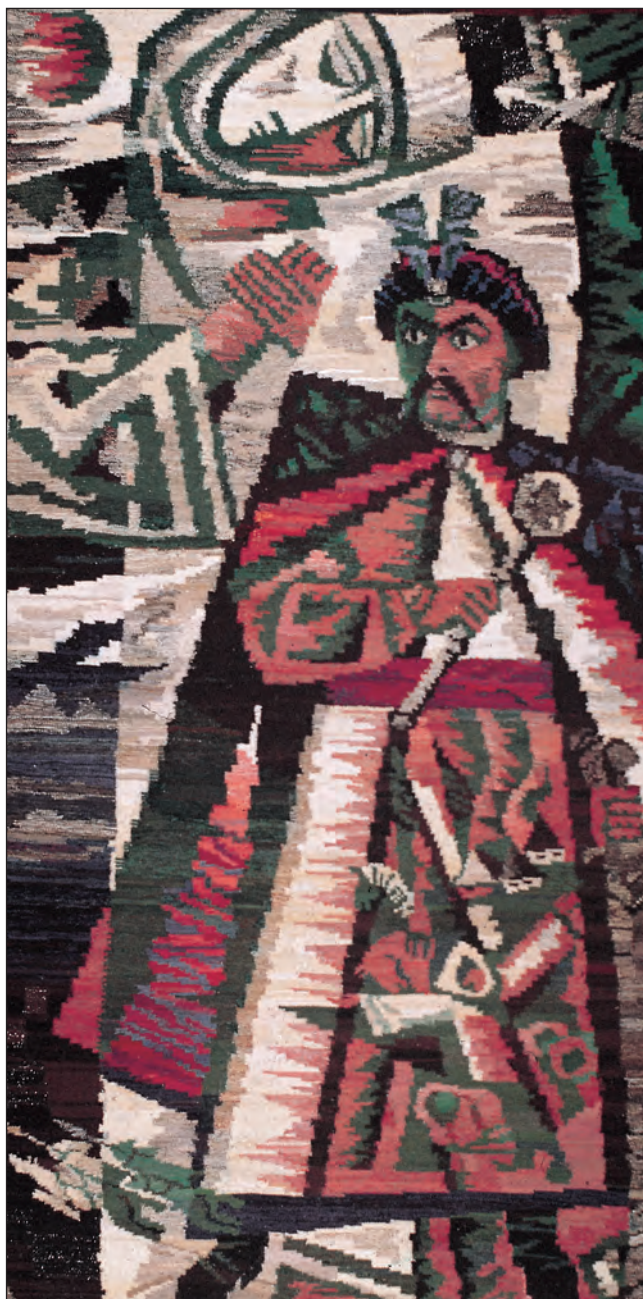

Іван та Марія Литовченки. Гобелен “Блакитна Волинь”

Іван та Марія Литовченки закінчили Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва. Патріотичне творче середовище міста Лева сприяло яскраво вираженій національній спрямованості їхньої творчості, отож вони у своїх гобеленах звертаються до тем з історії України. Їх захоплюють героїчне минуле нашого народу й сучасність, легенди та перекази, фольклорні піснеспіви й матеріальна культура. Все це вони органічно вплітають в образний стрій своїх художніх візій, які випромінюють ідеї гуманізму, добра і любові до того народу, який дав тобі життя. Традиційність їхніх гобеленів, що базується на характері побудови композицій, стилістиці зображень, контрастах, насиченому лаконічному колориті має органічний зв'язок з українським народним мистецтвом. Згадані риси й композиційні прийоми яскраво проявилися у таких відомих їхніх гобеленах, як “Блакитна Волинь” (1987, виготовлений для Палацу урочистих подій Луцька), “Творчість” (1982, для Палацу культури м. Прип'ять), “Джерела слов'янської писемності” (1989, для Національної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського в Києві) та багатьох інших.

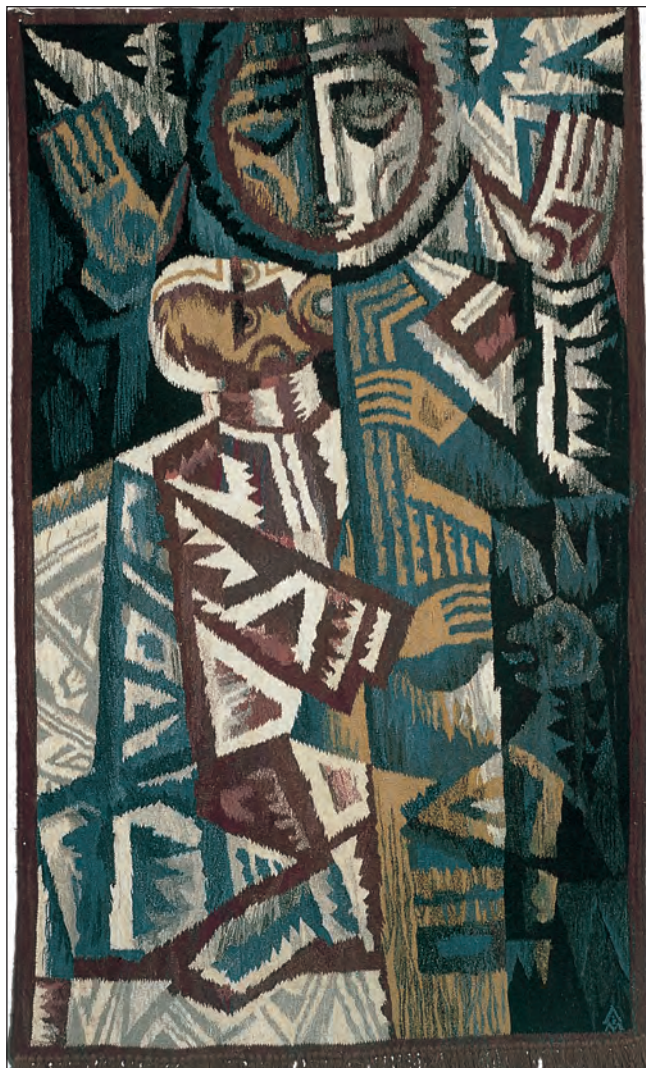
Звісно, подружжя творча співпраця на мистецькій ниві наклала певний відбиток і на сюжетні особливості композицій гобеленів, як жіноче і чоловіче начало — з одного боку це поетично-ліричне звучання

сюжету, а з іншого — громадянсько-романтичні візії у сприйнятті композицій творів. Таким дуалізмом естетичного сприйняття можна охарактеризувати окремі серії їхніх творів. Емоційно-чуттєве, ліричне наповнення так і струменить при розгляданні композицій і кольорних гам гобеленів: “Пробудження” (1968), “Тривога” (1991), “Музика” (1991), “Пісня” (1991), “Закохані” (1990). Тоді як у композиціях: “Прометей” (1989), “Вир” (1993), “Молитва” (1991), “Реквієм” (1996), “Дума про Україну” (1995) яскраво простежується громадянсько-романтична візія, де ритмомелодика творів несе виразні контрасти як колориту, так і тону, що перегукується з тими колізіями історичного буття України, про які епічна авторська оповідь чи радше сповідь! Складається враження, що в цих творах автори досягають граничної виразності, на які здатна палітра образотворчих засобів, що

Іван та Марія Литовченки. Гобелен “Дума про Україну”

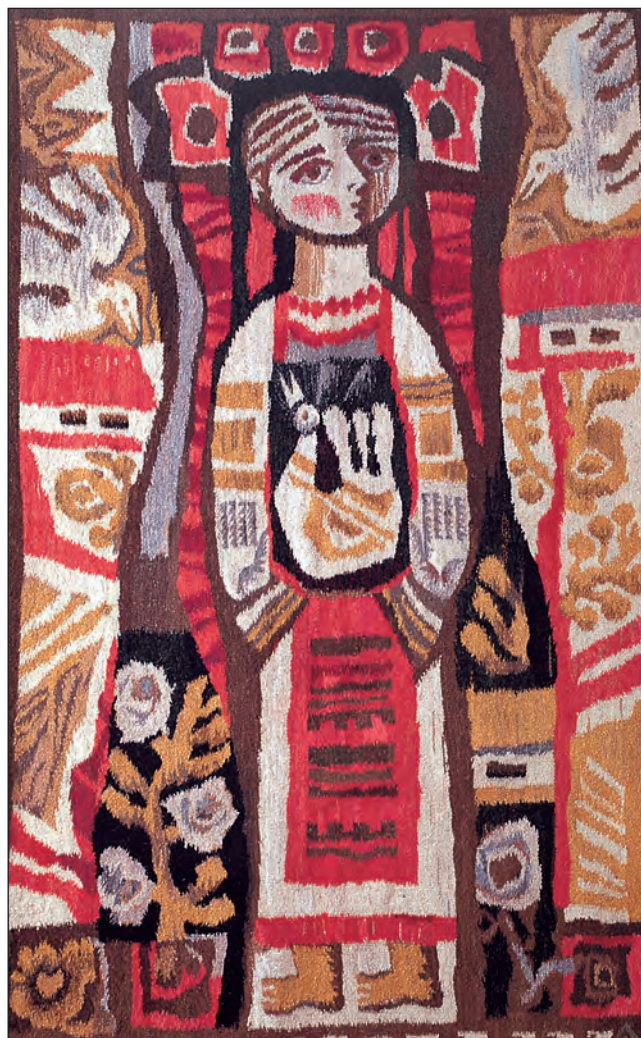
перегукується з основами буття і межує зі знаком... Зважаючи на такі здобутки в образному звучанні композицій сюжетів, творчість *Івана* та *Марії Литовченків* мала і має вплив на формування і розквіт національної школи гобелену й сутності творчості на цій ниві. Позаяк тут проглядається й філософський погляд на мистецтво як один із чинників, що світоглядно формує національну ідею у свідомості українців.

Іван та Марія Литовченки. Гобелени “Молитва”, “Реквієм” і “Тривога” (праворуч)

Подано коротко біографічні дані цих майстрів монументально-декоративного мистецтва.

Литовченко Іван Семенович народився на Сумщині 8 липня 1921 року в селі Бугрувату. Він — учасник бойових дій Другої світової війни (1941—1946). Після демобілізації зі Збройних сил, 1948 року, вступив до Львівського державного інституту прикладного і декоративного мистецтва (нині Академія мистецтв), який закінчив 1954 року. Цього ж року вступив до Спілки художників України. *Іван Литовченко* брав активну участь у багатьох всеукраїнських та міжнародних художніх виставках. У 1960 році нагороджений орденом “Знак пошани”, а 1975 — дипломом

Іван та Марія Литовченки. Гобелен “Закохані”

Академії мистецтв СРСР. У 1992 р. удостоєний почесного звання “Заслужений діяч мистецтв України”, а 1995 р. — обраний дійсним членом Академії архітектури України. Упокоївся *Іван Литовченко* 1996 р. Ось як віддає шану своєму колезі, *Іванові Литовченку*, класик української літератури, Шевченківський лауреат *Дмитро Білоус*:

НЕМЕРКНУЧІ БАРВИ ІВАНА ЛИТОВЧЕНКА

Його зродило Бугрувате,
Його лелієв сивий Львів,
Щоб світ красою чарувати
Паланням дивних кольорів.
Щоб їм ніколи не линяти
На вільнім розхристі вітрів,
Приймай же Україно-мати,
Незрадний свого сина спів.
В мозайках і в камінних глинах,
В його тканнях чуття, як вибух.
І все це на святий вітар.
І камінь там радіє й плаче,
Бо серце вкладене гаряче,
Все Україні світлий дар.

Литовченко Марія Тимофіївна народилася на Дніпропетровщині 22 червня 1927 року. Навчалася в Дніпропетровському художньому училищі у 1946 — 1950 роках. У 1952 році вступила до Львівського державного інституту прикладного і декоративного мистецтва (нині Львівська національна академія мистецтв), який (у зв'язку з академвідпусткою) закінчила 1961 року. У 1962 році вступила до Спілки художників України, у 1975 р. нагороджена дипломом Академії мистецтв СРСР, а 1996 р. удостоєна почесного звання “Заслужений художник України”.

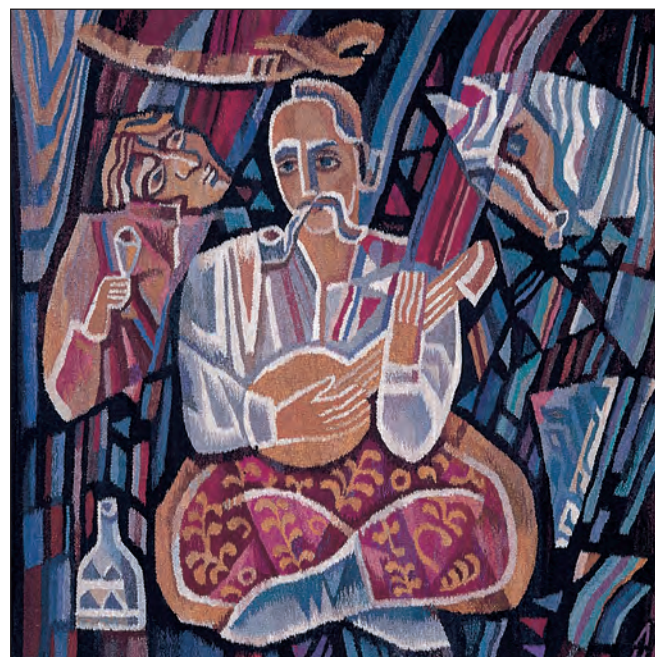
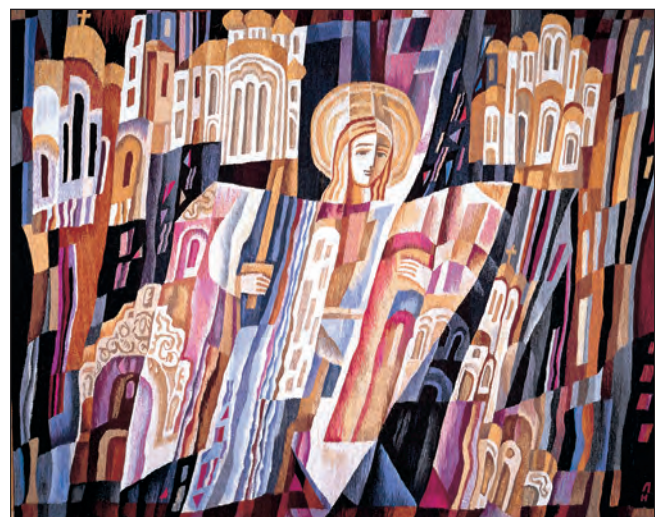
Упокоїлась *Марія Литовченко* 25 жовтня 2014 р.

Перша персональна виставка родини *Литовченків* відбулася за життя Івана Семеновича, 1994 року, в Національній бібліотеці ім. В.І. Вернадського. У 1997 р. у Національному музеї українського мистецтва пройшла підсумкова персональна виставка гобеленів художника і його родини, а 1998 року *Івану Семеновичу* (посмертно) і *Марії Тимофіївні Литовченкам* присуджено звання Лауреатів Державної премії імені Тараса Шевченка.

Їхня дочка, *Наталія Іванівна Литовченко*, — талановита продовжувачка традицій династії художників-монументалістів. Народилася Наталія 1956 року в Києві. Початкову художню освіту здобула у Київській художній середній школі ім. Т. Шевченка (1968—1974). Закінчивши школу, вступила до Львівського інституту декоративно-ужиткового мистецтва, де протягом трьох років навчалася на текстильному факультеті. Від 1977 року продовжила навчання на факультеті монументального живопису Київського державного художнього інституту (нині Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури), який закінчила 1980 р. Самостійний творчий шлях молодій художниці став прологом її активної національно свідомої життєвої позиції. Наталія бере участь у численних виставках в Україні і за кордоном, а від 1983 року вона набула членства у Спілці художників України, секції монументального живопису.

Найголовніші засади її мистецької творчості — це звернення до національних художніх традицій як професійних майстрів, так і народного мистецтва, зокрема килимарства. У своїй творчості *Наталія Литовченко* звертається до сюжетів з історії України, біблійної тематики та до сучасних модерних асоціативних композицій. У її сюжетах виразно простежується лінійна динаміка ритмів і кольорних плям та інтерпретація різноманітних вкраплень елементів форми, якими пересипана композиційна структура творів. Така стилізація дає змогу наповнити ритміку художнього образу багатьма асоціативними настроєвими візіями, де почуття художника і глядача зливаються у єдиному звучанні.

Сутністю творчого методу авторки є ускладнений формовираз структури композиції гобелена та подання мотиву сюжету в певному стилі, що відповідає задуму ідеї та розкриттю теми твору. Це такі твори, як “Ранок” (1982), “Людина і природа” (1984), “Квіти Кобзареві” (1989), “Ніч на Івана Купала” (1991), “Архангел Михаїл — охоронець Києва” (1992),

Наталка Литовченко. Гобелени “Мати божа” і “Птах”, темпера “Мавка” (ліворуч), гобелени “Юрій Змієборець”, “Архангел Михаїл — охоронець Києва”, “Козак Мамай” (праворуч)

“Глухів” (1986) та ін. Молода художниця у своїй творчості звертається і до християнських тем. Авторка виконує низку gobelенів сакрального змісту в техніці ручного ткацтва “Юрій Змієборець” та “Колядники” (обидва — 1994), “Мати Божа” (1995) та інші.

Наталія Литовченко виступає і на суспільно-політичній ниві, вона тут заявила про себе як активна громадська діячка. Мисткиня 1994 року була кандидатом в депутати парламенту України. Від 1994 року вона презентує свої gobелени та малярство на персональних виставках у Європі та Америці. Цього ж року виставляє свої твори на вернісажах у Франції (Шалон-на-Соні). У 1995 р. — у США (посольство України у Вашингтоні), там вона брала участь у стажувальній програмі Ліги жінок-виборців США. Була спостерігачем на виборах у штаті Колорадо, а 1996 р. брала участь у стажувальній програмі канадської фундації з прав людини, у 1996, 2000 роках презентувала свою творчість і в Канаді, у художній галереї коледжу Джона Еббота в Монреалі та посольстві України в Оттаві. У 1997 р. — взяла участь у стажувальній програмі канадської фундації з прав людини для тренерів.

Протягом 1999—2000 років в Україні **Наталія Литовченко** виконала зображення чотирьох серафимів у розписах склепіння центрального трансепта відновленого Михайлівського Золотоверхого собору в Києві та живопис двох монументальних панно для зали прийому гостей Національного університету імені Тараса Шевченка (“Національні університети України” та “Духовні святині Києва”). У 2001 р. за ескізами художниці авторкою та гуртом відомих мистців виконано 14 монументально-декоративних панно в залі очікування № 2 на Центральному залізничному вокзалі Києва. У 2008 році мисткиня створила живописні панно для зали пленарних засідань Верховного суду України під загальною назвою “Етапи становлення української державності” (Київ, Кловський палац). Це такі твори, як “Ярослав Мудрий” (Руська правда), “Пилип Орлик” (Конституція 1710 року), “Михайло Грушевський” (IV Універсал), “Конституція 1996 року”. Тут стилістика художнього образу перегукується зі стильовими характеристиками мистецтва XVII століття — стилем бароко, асиметричною орнаментальною камерністю із розміщенням портретів знакових постатей України по периметру композиції.

У подальшій творчості **Наталія Литовченко** звертається до станкового малярства. Концептуальні пошуки в цих творах поєднані стилістикою і колоритом з монументально-декоративними роботами художниці. Колоритне звучання у цих творах скоріше монохромне з невеликими колірними акцентами приглушеної яскравості. Це зокрема такі твори: “Спогади” (1991), “Легенда” (1991), “Мавка” (1994). Плідна і напружена творча праця на ниві мистецтва принесла художниці визнання — 1996 року вона здобула високе звання заслуженого художника України, а 2005 — її обрано членом-кореспондентом Української академії архітектури. Від 2005 до 2009 рр. Наталія Іванівна

Наталка Литовченко. “Спогади” (олія, картон)

очолювала Київську організацію Національної спілки художників України. Твори **Наталії Литовченко** зберігаються в музеях України, в посольствах нашої держави у США, Канади, Франції та в приватних колекціях України, США, Австрії й багатьох інших країн.

Як завершальне слово, хочу наголосити, що художня творчість **Івана, Марії та Наталії Литовченків** хвилює і підносить почуття, дає естетичне пробудження душі, емоційно наснажує на добрі вчинки, відкидаючи негативні прояви буття. Їхня художня палітра емоційного впливу на глядача багата й різноманітна, гармонійна від тонального контрасту до витонченого колориту, що розширює чуттєве сприйняття глядача — сказати б, є своєрідною терапією у час кризових явищ, конфліктів і перманентних стресових проявів у соціумі. Окреслена філософія буття і підняті у їхній творчості теми захисту первозданної природи й божественної життєдайної сили людини вивисують особистість, закликають її до співпереживання і творення довкілля за законами краси на вишукану мистецьку оазу. Отже, все це спонукає нас тривожно задуматися над глобальними викликами сучасної цивілізації, та все ж дає надію на краще національне буття і щасливе майбутнє українців у демократичному світі європейської спільноти народів. ■

Микола Дьомін, мистець,
член Національної спілки художників України

Наталка Литовченко

Література

1. Литовченко Іван. Підсумки і перспективи: ЛДІПДМ: Захист дипломів // Образотворче мистецтво. — 1993. — Ч. 1. — С. 26, 27.
2. Литовченко Іван. Бойчук і сучасність // Образотворче мистецтво. — 1994. — Ч. 2. — С. 6—8.
3. Литовченко Іван: [1921—1996]:[Некр.] // Образотворче мистецтво. — 1996. — Ч. 2. — С. 62: фото.
4. Чегусова Зоя. Іван, Марія та Наталка Литовченки: Каталог у журналі “Образотворче мистецтво” // Образотворче мистецтво. — 1997. — Ч. 3, 4. — С. 37 — 42.
5. Литовченко Іван, Литовченко Марія. Весілля. 1968; Дума про Україну. 1995; Молитва. 1991; Подружжя. 1993; Тривога. 1992 (усі — gobelen, вовна, ручне ткацтво); Птах Фенікс. Вовна, ручне ткацтво. 1995; Реквієм. Gobelen, вовна, люрекс. 1996 // Образотворче мистецтво. — 1997. — Ч. 3, 4. — С. 37 — 41.
6. Литовченко (Lytovchenko). Міністерство культури та мистецтв України. Спілка художників України. Іван, Марія та Наталка Литовченки. Ivan, Mariya and Natalka Lytovchenko // Україна, Київ. Ukraine Kyiv. — 1999. — Альбом. — С. 48; 61 іл.; 17 фото.
7. Стадницький Володимир. Свята Трійця // Демократична Україна. — 29. 07. 1999. — С. 3.
8. Михальчук Галина. Виставка gobelenів Наталії Литовченко в посольстві України // Українські вісті. Ottawa. Canada. December. — 13 — 27.12.2000.
9. З.О. [Загаєцька Олена]. Декоративний світ подружжя Литовченків // Образотворче мистецтво.—2001.—Ч. 3. — С. 88.
10. Дорофієнко Інна. Відтепер краєвиди України можна побачити в інтер’єрі вокзалу // Газета Київської міськради. Хрещатик. — 23. 08.2001. — С. 8.
11. Литовченко Іван, Литовченко Марія. Молитва. Вовна, ручне ткацтво. 1991 // Образотворче мистецтво. — 2004. — Ч. 4. — С. 3.
12. Дехтярьова Людмила. Таємниці столичного вокзалу // Слово Просвіти. — 22—28.12.2005. — № 51 (324). — С. 13.
13. Седик Олена. Таке не снилось і Вербицькому // Газета Київської міськради. Хрещатик. — 10.02.2006. — С. 1, 12, 13.
14. Бушак Станіслав. Столичний вокзал — музей скарбів України // Літературна Україна. — 16.02.2006. — № 6 (5144). — С. 6.
15. Дьомін Микола. Мальовнича Україна і життєствердний оптимізм творчості Наталії Литовченко // Вітчизна. — 2007. — Ч. 5, 6. — С. 172—176; іл.
16. Дьомін Микола. Монументальна візія національного образотворення Наталії Литовченко // Київ. — 2009. — Ч. 7, 8. — С. 182—185; 6 іл.
17. Дьомін Микола. 26 квітня 2011 року виповнюється 25 років Чорнобильської трагедії. І камінь там сумує й плаче // Жінка. — 2011. — Ч. 4. — С. 32, 33; 3 іл.; фото.
18. Станіслав Бушак. Закоріненість у національну духовність // Образотворче мистецтво. — 2013. — Ч. 4. — С. 34, 35; 3 іл.
19. Цимбалюк Микола. Палітра. Гімн і реквієм родини Литовченків // Слово Просвіти. — 14—29.04.2016. — № 15(859) — С. 14.
20. Герман Лізавета. Самопожертва заради прогресу. Монументальні мозаїки Прип’яті [Ел. ресурс] / Лізавета Герман; фото Євген Нікіфоров // Українська правда. — 2016. — 4 вересня. — Режим доступу : [http://life.pravda.com/ua/2016/04/26/211587\(04.09.2016\)](http://life.pravda.com/ua/2016/04/26/211587(04.09.2016)).

Генрік Юхан Ібсен (1828—1906)

Симон Радченко
студент п'ятого курсу
Київського національного
університету
будівництва і архітектури,
м. Київ

Сто десять років тому, двадцять третього травня 1906 року, внаслідок інсульту пішов із життя **Генрік Ібсен** — норвезький драматург, який уславив себе новаторськими мотивами своїх п'єс, різнобарвністю та революційністю ідей, представлених у них. Його називають творцем європейської нової драми, одним із перших він звертається до питання ролі жінки в сучасному суспільстві. Твори **Ібсена** значно різняться не лише сюжетами та мотивами, але й зовнішньою формою та стилем — від народно-містичних сюжетів “Пера Гюнта” до реалістичної спрямованості “сучасної трагедії” “Ляльковий дім”. Понад століття від дня смерті видатного драматурга ці твори не тільки залишаються цікавими та актуальними, вони надають значний простір для дослідження ідей, покладених в основу, використаних художніх символів та прийомів.

Про **Генріка Юхана Ібсена** писали, що його творчість “пов’язує століття” — від її витоків у ідеях XVIII ст. до пізньої творчості, що тяжіє до мотивів XX ст. Проте не всі п'єси **Ібсена** були однаково популярними та зрозумілими його сучасникам. Драматична поема “Пер Гюнт” чекала на визнання близько ста років, але й сьогодні залишається знайомою українцям переважно за мелодіями **Едварда Гріга**. І хоча про символи і коди “Пера Гюнта”, феміністичні ідеї “Лялькового дому” або натуралістські впливи у “Привидах” написано не одну монографію, для розуміння творчого шляху великого драматурга необхідно здійснити ще багато досліджень, застосувати багато різних підходів та методів.

Використання значної кількості елементів народної культури, фольклорних та сучасних Ібсену переказів та приповідок у драматичній поемі “Пер Гюнт” пов’язує цей твір із норвезьким світовідчуттям так, що **Ібсен** уважав — ненорвежець не зрозуміє цю п'єсу. Жодного з цих елементів, натомість, не вдасться віднайти в інших творах драматурга — наприклад, у п'єсі “Ляльковий дім”. Проте систематизація та вивчення природи цих виявів народної культури, ймовірно, сприятиме кращому розумінню не лише “Пера Гюнта”, а й усієї творчості автора в цілому.

Одним із способів проведення такої роботи є застосування ідей, висловлених **Михайлом Бахтініним** у монографії “Творчість Франсуа Рабле і народна культура Середньовіччя та Ренесансу” (1965).

Традиції карнавальної культури у драматургії Генріка Ібсена

Видатний літературознавець визначив тут один із потужних шляхів літературознавчих і культурологічних студій. Здійснений *М. Бахтіним* на прикладі творчості *Франсуа Рабле* у порівнянні з іншими творами середньовічної літератури (містеріями, д'яблеріями, пародіями, травестіями тощо) детальний аналіз карнавальної народної культури, її можливих проявів і слідів у літературі дає нам інструмент для проведення аналогічного аналізу будь-яких літературних творів. Ця культура за своїми елементами максимально наближена до “натури” — неруко-творної, прадавньої, простої — містить нагадування про елементи містерій, магічних і шаманських

ритуалів, характеризується специфічною системою образів, мовних та художніх форм.

Говорячи про творчість *Франсуа Рабле* та роман “Гаргантюа і Пантагрюель” зокрема, *М. Бахтін* відзначає притаманну для *Ф. Рабле* органічність і співзвучність з народним сміхом і життям майдану. *Рабле* найтісніше пов’язаний із народними джерелами образів і сюжетів, зрозуміти його можна тільки шляхом вивчення цих народних джерел. Саме тому розуміння *Рабле* вимагає занурення у культуру середньовічної площі. Мета його — сміх, основна риса — амбівалентність, оновлення через карнавальне при-ниження. Всю пізнішу літературу, за *М. Бахтіним*,

Пітер Брейгель Старший. Битва Посту та Масляної. 1539 р.

Гаргантюа. Ілюстрація Пюстава Доре

зокрема літературу XVI—XIX ст., слід залишити осторонь, бо вона здебільшого надто серйозна, офіційна й обмежена внаслідок своєї відірваності від природи.

Опираючись на сторінки роману *Рабле* і величезний історико-літературний матеріал, *Бахтін* показує три основні групи форм карнавальної культури. Перший із них — обрядово-видовищні форми, тобто свята карнаального типу, майданні сміхові дійства тощо. Другий — словесні сміхові твори: травестії, пародії, зокрема на офіційні релігійні твори та дійства. Третій — фамільярно-майданне мовлення (лайка, клятва, суетна божба та ін.). *Бахтін* виділяє у романі ці види, розкриває їхні джерела і роль, аналізує за групами. Майданне мовлення “Гаргантюа і Пантагрюель” було приводом вважати роман непристойним, цинічним, порнографічним, забороняти його поширення і публічне виконання, хоча в ньому найгучнішими є голоси середньовічного міста. Сам *М. Бахтін* зазначає, що “багатьох *Рабле* відштовхувало і відштовхує, більшість же його просто не розуміє ... По суті, образи *Рабле* багато у чому залишаються загадковими. Розкрити цю загадку можна тільки шляхом глибокого вивчення народних джерел *Рабле* ... образи *Рабле* опиняються у себе вдома у тисячоліттях розвитку народної культури” [1, с. 7].

Найголовніша подія середньовічного майдану — карнавал, частиною якого був грандіозний бенкет, різноманітні площадні сміхові дійства, пародійні різноманітні твори. Для карнавалу обов’язковим є обрання короля дійства, позбавлення його влади та побиття, а також загальна рівність, відмова від ієрархії, переодягання (вдавання іншого, одягання одягу навиворіт, заміна верхніх частин одягу нижніми), жарти, пародії та травестії, у тому числі жартівливі меси, процесії, оди тощо.

Перебільшення, гіперболізм, надмірність, надлишок є найголовнішими ознаками гротескного стилю, характерного карнавалу; космічне, соціальне і тілесне представлені тут в нероздільній єдності.

Стиль *Рабле* *М. Бахтін* називає гротескним реалізмом. “Гротескний образ, — пише *М. Бахтін*, — характеризує явище в стані його зміни, незавершеної ще метаморфози, у стадії смерті та народження ... ставлення до часу — необхідна конститутивна риса гротескного образу, інша необхідна його риса — амбівалентність: у ньому в тій або іншій формі дані обидва полюси зміни, і початок і кінець метаморфози” [1, с. 31]. Гігантоманія майданної культури найчастіше стосується репродуктивних органів, гротескні образи матеріально-тілесного начала є надбанням саме народної культури, такої естетичної концепції буття, яка характерна для культури середньовічного майдану.

Майданне (карнавальне) мовлення є засобом створення “другого” образного світу, який карнавал протиставляє офіційному світові, офіційному життю, системі образів, мовленню. Лайка і похвальба, як складові мови, окремі конструкції, несуть у собі амбівалентність, є амбівалентною парою: лайка принижує, опускає людину до матеріально-тілесного низу, що водночас є символом родючості, а похвальба підносить її з цього низу. Тобто разом вони створюють, ілюструють два боки життя. Майданне мовлення, своєрідна мовна традиція образів і форм, властивих карнавальній культурі, склалась значною мірою внаслідок витіснення цих форм з офіційної мови. Ознаками карнавальності мовлення є наявність у ній ігрових елементів, каламбурів, епітетів і порівнянь, що часто звертаються до образів матеріально-тілесного низу, “безпосередньо пов’язані з життям

Колесо фортуни.

Мініатюра з рукопису Codex Buranus, XIII ст.

майдану, мають на собі відзнаку майданної неофіційності і свободи” [1, с. 169].

Отже, користуючись результатами попередніх досліджень, можна вказати виділені **Бахтіним** риси карнавальної культури, що визначають дух і настрій літературного твору. Це *амбівалентність, універсальність, символічність, гротескність, тілесність*.

Окреслені вище основні риси карнавальної культури в конкретних творах та їх епізодах з’являються у вигляді легко впізнаваних елементів (атрибутів). Кожен із цих елементів має своє символічне значення й свою амбівалентну протилежність. Ось ці елементи: лайка та похвальба, які принижують і підносять, переодягання, вдавання іншого, перекидання, заміна верху низом, голови — задом, низхідні лінії в описах людей і тварин, культ їжі, насичення і його протилежність — випорожнення, народження і смерть, тіло, його частини і розділення тіла на частини, вогонь та інші стихії, що створюють і руйнують світ.

Пошук проявів перерахованих елементів культури середньовічного майдану та рис, що втілені в цих елементах, дозволяє не лише визначити функцію, яку виконує карнавальність конкретного літературного твору, а й проаналізувати окремі твори чи групи творів з точки зору їх місця у світовому літературному процесі.

Такі дослідження вже виконано для творів, що належать до різних епох та перу різних авторів, серед яких “Декамерон” **Джованні Боккаччо**, де впливи майдану немов окультурені, адаптовані для вищих щаблів населення, “Бляшаний барабан” **Гюнтера Граса** [2], що досконало відтворює атмосферу середньовічного карнавалу в декораціях Німеччини середини XX ст., цикли оповідань **Миколи Гоголя**, для якого перехід від романтичної до саме реалістської манери природно супроводжувався відмовою від майданних та народних образів і форм, та прози **Михайла Булгакова** [3], у творах якого карнавал та карнавальність не лише виконує сюжетотворювальні функції, а й стає основою для притаманного його творчості сатиричного стилю. Визначення сліду карнавальної культури в двох стилістично різних творах **Генріка Ібсена** — “Пер Гюнт” та “Ляльковий дім” за запропонованою методикою є новим способом дослідження впливів майданної культури на автора та місце відповідних творів у світовій літературній спадщині загалом.

У 1864 р. тридцятишестирічний **Ібсен** полишає Норвегію та їде до Італії. Він довгий час живе у Римі, Дрездені, Мюнхені. Тут митець пише дві драми, а радше драматичні поеми, які суттєво відрізняються від попередніх творів автора, — “Брандт” (1865) та “Пер Гюнт” (1867). Вони, хоча й об’єднані спільною проблематикою, різняться своїм тоном та колоритом. “Пер Гюнт” швидко привернув до себе увагу читачів — майже все перше видання було розпродане за попереднім замовленням, а домовленість про перевидання уклали майже одразу. Проте реакція на п’єсу в Норвегії та Данії не була однотайно позитивною. **Ганс Крістіан Андерсен**, наприклад, називав п’єсу

абсолютно позбавленою сенсу. Визнання твору перлиною світової літератури відбулось уже в наступному столітті.

Образ головного героя **Ібсен** запозичив із народних переказів, а більшість описаних у творі подій чи переказаних сюжетів мають фольклорну основу. Наявність у творі великої кількості елементів народної культури уможливило використання описаної методики для пошуку впливів карнавальних традицій на нього.

Карнавальна амбівалентність не є стрижневою ідеєю поеми, але виконує в ній сюжетотворювальну функцію, — розвиток подій підпорядкований руху головного героя амбівалентним колесом життя. Гюнт декілька разів переживає часи піднесення та занепаду, — багаті на спекуляції в Китаї, а потім втрачає все через зраду друзів, отримує шану як пророк, і віддає все гурії тощо. Проте на ниві духовності герой повністю проходить лише один цикл — від нового народження з приходом у його дім Сольвейг, його музи, до їхньої останньої зустрічі, де жінка визнає, що в її серці Пер “сам собою лишився в душі, який йому від бога дістався” [5]. Цей рух визначений максимами, до яких наближається Пер Гюнт у своїх вчинках — буття самим собою із Сольвейг або буття егоїстичного тролля, вершиною якого є невдалі археологічні вишукування Гюнта та його вінчання “на древній манір”. Характерним тут є те, що світ поеми амбівалентний лише для тих, хто не витратив життя марно, — таких відправляють на “переплавку”, щоб надати їм тієї сутності, на яку вони заслуговують. Саме страх перетворення на гудзик штовхає Гюнта на пошук у своєму житті слідів себе самого, а не тролля.

Світ поеми сповнений різноманітними символами, серед яких є і запозичені з фольклору, і зумовлені сюжетними потребами, і викликані впливом середньовічного карнавалу. Про фольклорні впливи (тут маємо на увазі не лише народні перекази, а й сучасні **Ібсену** ідеї та події) на сюжет поеми написано багато. До карнавальних символів належать переважно ті, що позначають ключові точки у русі героя амбівалентним колесом, — це корона-вінець (та й уся сцена коронації), троячий хвіст, від якого Гюнт відмовляється задля збереження своєї цілісності, палець, який відтинає на Перових очах юнак, щоб уникнути призову тощо. Більшість таких символів є прямою трансляцією карнавальних впливів до поеми та виконують питому карнавальні функції. Так, карнавалу притаманне обрання тимчасового “одноденного” короля. Подібно до того, як у середньовічному карнавальному дійстві будь-який блазень міг стати повелителем, як жебраки обирають своїм лідером Квазімодо, Бегриффенфельдт коронує непритомного Пера вінком, немов обираючи його королем серед тих, хто несповна розуму. Карнавальним є і моментальне перетворення героя, — достатньо йому вдягти східне вбрання, як він перетворюється на пророка, досить причепити хвіст, — і він стане королем тролів.

Така простота коронації та можливість близьких стосунків з істотами королівської крові є також

Савва Бродський. В печері Доврського старця

ідеєю, запозиченою з середньовічної площі. Така форма стосунків — рівноправність у спілкуванні із королями та фантастичними, божественними істотами — можлива лише в карнавальному просторі, універсальному за своєю суттю. Саме завдяки універсальності світу, описаного у драмі, герой потрапляє до печери Доврського старця. Персонажі, причетні до цієї сцени — малі тролі, старець, дівчина в зеленому є народними образами, персонажами фольклорних переказів, що зумовлює їх гротескність. Гротеск — це збільшувальне скло, за допомогою якого об'єкти потрапляють у коло амбівалентного карнавального сміху.

“Гротескний образ, — пише М. Бахтін, — характеризує явище у стані його зміни, незавершеної ще метаморфози, у стадії смерті та народження ... ставлення до часу — необхідна конститутивна риса гротескного образу, інша необхідна його риса — амбівалентність: у ньому в тій або іншій формі дані обидва полюси зміни, і початок, і кінець метаморфози” [1, с. 31].

Саме у такому стані перебуває Пер Гюнт в гостях у короля тролів. У процесі метаморфози його примушують харчуватись троячими ласощами, серед яких коров'ячі випорожнення тощо, і від яких Гюнта одразу ж вивертає. Король наказує пришити йому хвіст та спотворити обличчя для завершення трансформації на троля. Проте Пер відмовляється позбутися очей через небажання порушити свою цілісність. У такому стані незавершеної трансформації герой і перебуває до фінальної зустрічі із Сольвейг, яка подарувала йому нове символічне народження.

Серед гротескно перебільшених фрагментів твору варто назвати і переповідки Гюнта, у яких він демонструє себе всесильним фантастичним героєм. Утім, його односельчани з недовірою ставляться до цих казок, про що й повідомляють йому в питоми карнавальній манері: *“Знов свиня Пер Гюнт напився понад міру”, “На брехню ти все ж мастак! Та таких на світі мало!”* [5] Жанрові особливості твору хоч і виключають карнавальну надмірність описів та характеристик, але елементи карнавального мовлення — лайка, похвальба, божба тощо присутні в романі повсюдно.

Окрім того, жанрові закони внеможливають розлогість тих описів, що стосуються культу еротичної тілесності. Твір загалом не багатий на еротизм, хоча захоплення жіночою красою є одним із провідних мотивів діяльності Пера Гюнта — спершу він викрадає Інґрід у сім'ї та нареченого, потім проводить ніч із донькою Доврського старця та віддає гурії всі свої статки. Надзвичайно важливими є символи, пов'язані із культом “розділеного тіла” — вони безпосередньо стосуються думок Пера про свою цілісність.

Він погоджується на будь-які огидні ритуали (пришивання хвоста, тощо), але категорично проти незворотніх змін свого обличчя, незалежно від подальших подій та перспектив. Така любов до своєї цілісності трактується надприродними персонажами драми як прояв троячого егоїзму. Антиподом цієї поведінки є юнак, що позбувся частинки себе, — палець, зруйнував свою цілісність, щоб уникнути армії та можливої смерті. Незважаючи на це, він

Савва Бродський. Пер Понт і Сольвейг

проживає гідне життя, спокутує скоєний гріх та заслуговує на честь бути “непереплавленим”.

Пер Гюнт, на відміну від інших “типових жителів Норвегії XIX ст.”, є типовим карнавальним героєм, наділеним рисами героїв середньовічної площі, а драматична поема завдяки цьому стає твором, спрямованим до ідей та естетики середньовічного карнавального дійства.

На відміну від “Пера Гюнта”, п’єса “Ляльковий дім” одразу набула популярності і стала однією із найвідоміших п’єс *Ібсена*. Варто зазначити, що стилістично вона ближча до інших драматичних творів *Ібсена*, ніж “Брандт” та “Пер Гюнт”. Саме тому їй не довелося чекати на визнання понад півстоліття. Після двох “експериментальних” творів *Ібсен* повернувся від естетики карнавалу до звичних для його часу стилістичних та естетичних позицій. Автор називав п’єсу “сучасною трагедією”, і саме сучасність є визначальною характеристикою твору в порівнянні з проаналізованим.

Персонажі п’єси перебувають у невпинному русі — змінюються та розвиваються як зовні, так і душею. Але цей рух не циклічний. Амбівалентне колесо більше не спрацьовує, кожна дія — незворотня, а її наслідки — обов’язково відчутні. Нора отримала кредит і вимушена розплачуватись за це, Хельмер ставився до неї як до ляльки і втратив її. Усі герої невпинно

рухаються вперед та усвідомлюють свою смертність, розуміють, що вона поруч. Це справедливо для доктора Ранка, але над цими питаннями замислюється і Крогстад, що прагне влаштувати життя дітей та змити пляму з репутації, і Нора, яка прагне розвиватись, щоб стати людиною, а не лялькою. Все, що відбувається у п’єсі, несе в собі слід фатальної невідворотності, яка цілковито суперечить ідеям карнавалу.

Усвідомлюють герої драми і свою залежність від соціального статусу, посади, місця в суспільній ієрархії тощо. Саме ці питання хвилюють їх чи не найбільше, — Крогстад ладен вдатися до шантажу для збереження свого місця, а Торвальд перш за все занепокоєний своєю репутацією, а вже потім — щастям дружини. “Якщо він це зробить, мене запідозять в тому, що я знав про твій злочин” [6], — каже він. Коли Хельмер дізнається, що його посада та репутація в небезпеці, Нора перетворюється для нього з пташечки-лялечки на небезпечну злодійку, але щойно ситуацію розв’язано, його ставлення до дружини знову стає напівбатьківським. Така покоря суспільній думці, закону, соціальному стану чужа для середньовічної площі з її карнавальною універсальністю. На зміну універсальності стає ієрархічність.

Фатальність, незворотність та ієрархізованість простору твору є складовими ще однієї його антикарнавальної риси — завершеності та зрозумілості.

М.В. Мурзін. Афіша до вистави “Нора або Ляльковий дім”

На зміну гротескній мінливості карнавалу приходить чіткість та визначеність офіційної культури. П'єса позбавлена фантастичності, яка наповнювала сюжет “Пера Гюнта”. Герої говорять про чудо як про щось апіорі нездійсненне. Світ для них — не лабіринт, а цілком визначений набір місць, людей та вчинків.

Реальність та ієрархізованість світу позбавляє твір одразу декількох опцій, притаманних карнавалу. Тепер тут неможливе перекидання та перевтілення, вдавання іншого, тимчасове перетворення на короля або на блазня тощо. Крім того, п'єса позбувається карнавальної символіки — вінків замість корон, хвостів, символічно відтятих частин тіла тощо. Символи в тексті мають переважно утилітарний характер і спрямовані на віддзеркалення психологічних тонкощів, а не на зв'язок твору із карнавалом, образом райського саду, притаманним для середньовічної площі. Зникає і можливість втручання потойбічних та стихійних сил у перебіг сюжету. Світ створюють і руйнують не непідкорені сили, а цілком конкретні люди — Крогстад, фру Лінне, Нора тощо.

Із віддаленням від карнавалу п'єса позбується і притаманного для нього протиставлення із “серйозною” культурою. Близькість до офіційного, яка через це виникає, відсторонює твір від впливу ще кількох суттєвих елементів карнавалу — культу еротичної тілесності та розділення тіла на частини, всього, що могло б здатися брутальним або непристойним. Статі героїв старанно приховано за вуаллю суспільних відносин.

Культурність, вихованість персонажів позбавляє їх не лише еротизму, але й можливості висловлюватися мовою народу. Те, що *М. Бахтін* називає “карнавальним мовленням”, стало для них табу, — герої не вдаються ні до лайки, ні до похвалби, дуже рідко — до мовної гри. Звертання Торвальда до Нори “пташечка”, “лялечка” до карнавального мовлення не належать, а лише віддзеркалюють істинне ставлення Хельмера до своєї дружини. Ті самі табу викреслюють зі світогляду героїв культ їжі — насичення та випорожнення є непристойними й негідними згадки в квартирі Торвальда. П'єса “Ляльковий дім” позбавлена впливів карнавальної культури повністю. На сторінках твору неможливо віднайти ані натяку на ті риси площадного дійства, що їх виділяє *М. Бахтін* у своїй монографії. Можна навіть стверджувати, що

ідейно “Ляльковий дім” є не просто некарнавальним твором, а твором антикарнавальним, що заміняє всі риси та елементи карнавалу протилежними.

Вплив середньовічної площі на події драматичної поеми “Пер Гюнт” є одним із найважливіших фрагментів, покладених до ідейного фундаменту п'єси. Всі риси середньовічного карнавалу знайшли свій прояв на сторінках твору та стали важливими елементами сюжету і стилю поеми.

Саме амбівалентність і символічність сюжету спричинила палкі дискусії щодо місця “Пера Гюнта” у творчому доробку *Генріка Ібсена*. Перераховані та віднайдені риси та елементи карнавального дійства є однією з головних причин унікальності п'єси на тлі не лише інших творів *Ібсена*, але й творів провідних авторів тієї доби.

Натомість “сучасна трагедія” “Ляльковий дім” не викликала такого дискусійного резонансу, а була одностайно схвально прийнята критиками та читачами. Хоч п'єсу і написано дванадцятьма роками пізніше, ніж “Пер Гюнт”, її ідейні та естетичні мотиви здавались актуальнішими та сучаснішими, ніж “Гюнтіві”. На зміну карнавальній амбівалентності стала скінченність, універсальності — ієрархічності, символічності — утилітарності, гротескності було змінено реалістичністю, а тілесність — манірністю. Саме такими термінами доречно описати антикарнавальне спрямування п'єси, саме вони характеризують цю антикарнавальність найповніше.

Ще через декілька років, на пізньому етапі своєї творчості, *Ібсен* повернувся до мотивів, сформульованих на сторінках “Брандта” та “Пера Гюнта”, проте за цей час (понад двадцять років) смаки змінились, і публіка була готова їх сприйняти з уточненням щодо впливу на автора французького натуралізму.

Багато творів *Генріка Ібсена* стали новаторськими своєю ідеєю, мотивами, жанровими особливостями і справили неабиякий вплив на суспільний і літературний процес. Водночас, його п'єси ще далекі від повного прочитання та вимагають комплексних досліджень, застосування різних методичних підходів та засобів. Однак навіть побіжного погляду на окремі твори славного драматурга достатньо, щоб оцінити прогресивність застосованих ним прийомів та висловлених ідей, якими *Ібсен* на десятки років випередив багатьох своїх сучасників. ■

Література

1. *Бахтін М.М.* Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. — М. : Художественная литература, 1990. — 544 с.
2. *Радченко Симон.* Традиції карнавальної культури у творі Г. Грасса “Бляшаний барабан” // Слово і час. — Вип. 8 (656). — С. 86—92.
3. *Радченко С.Б.* Традиции карнавальнoй культуры в прозе Михаила Булгакова // Русский язык и литература в учебных заведениях. — 2012. — Вип. 2. — С. 69—73.
4. *Адмони В.* Генрик Ибсен и его творческий путь // Генрик Ибсен. Драммы. Стихотворения. — М. : Художественная литература, 1972. — 816 с.
5. *Ибсен Генрик.* Пер Гюнт : Перевод П. Карпа // Генрик Ибсен. Драммы. Стихотворения. — М. : Художественная литература, 1972. — 816 с.
6. *Ибсен Генрик.* Кукольный дом : Перевод А. и П. Ганзен // Собр. соч. в 4-х т. — Т. 3: 1873—1890 гг. — М. : Искусство, 1957. — 855 с.

Арабський світ від

Марина Іщенко
канд. фіз.-мат. наук,
наук. співроб.
Головної астрономічної
обсерваторії НАН України,
м. Київ

Так склалося, що автору цього нарису випала нагода попрацювати в одній із найбільш неординарних країн сучасного світу, Об'єднаних Арабських Еміратах (ОАЕ), а саме, в столиці й еміраті — Абу-Дабі (чому неординарній — буде далі), яким і буде присвячена основна частина нарису. Абу-Дабі цікавий найперше тим, що ще в 1960-х роках це було рибальське поселення, без лікарні та шкіл, із будинками з пальмових гілок. А зараз це — величезне сучасне місто посеред пустелі. За допомогою фотографій (від давніх часів до наших днів) спробую показати, з якою швидкістю відбувався розвиток міста. Крім ОАЕ, буде розказано ще про дві країни — Королівство Бахрейн і Султанат Оман, які я також змогла відвідати. Незважаючи на те, що всі три країни розміщені на Аравійському півострові, — вони дуже різні, починаючи від релігії (іслам має різні напрями) до менталітету їхнього корінного населення.

Але повернемося до ОАЕ й Абу-Дабі та до історії виникнення. Адже, не знаючи історії, складно зрозуміти, як за 70 років ОАЕ перетворилися з рибальських поселень на квітучу країну (і наявність нафтових полів тут не основний пункт) з шостою позицією за ВВП на душу населення.

Об'єднані Арабські Емірати — столиця Абу-Дабі

Існує легенда про виникнення поселення Абу-Дабі. Мисливці-бедуїни з оазису Ліва (вихідці племені Бані Яс) переслідували газель. Та, довго петляючи по пустелі, вивела їх на берег Перської затоки і, перейшовши вброд, вийшла на острів. Там вона привела мисливців до джерела прісної води. Вирішивши не вбивати газель, мисливці дали ім'я острову — Абу-Дабі, що означає з арабської “Батько газелі”. Поселення Абу-Дабі було засноване в 1760 році.

Усе цікаве починає з початком ХХ-го століття, до того ж часу Абу-Дабі було рибальським поселенням (фото 1), головним прибутком можна вважати експорт перлин.

У 1907 р. помирає шейх *Заїд I*, що правив еміратом Абу-Дабі понад 50 років. Виникають кланові міжусобиці, а також суперечки між еміратами Дубаї та Абу-Дабі за право володіння спірними територіями. Незважаючи на те, що емірат оминули проблеми, пов'язані з війнами, Велика депресія та початок виробництва штучних перлів Японією практично знищують місцеве провадження у його видобутку.

У 1930-х роках емірат Абу-Дабі та інші емірати (Бахрейн, Катар, Кувейт) підписують нафтові контракти з британськими й американськими компаніями, отримуючі права на розвідку нафти на морі й на суші. Але достатні запаси нафти були виявлені тільки 1959 р. на території Баб,

МИНУЛОГО ДО СЬОГОДЕННЯ

Фото 1. Вигляд на Корніш з боку етнографічного “поселення предків”, де зараз розташовано музей побуту рибальського поселення Абу-Дабі. 2015 р., фото автора

в 100 км на північний захід від острова Абу-Дабі. На острові Дас, розташованому за 180 км від берега, видобуток почався в 1962 р. і проходив під контролем “Abu Dhabi Marine Areas Ltd” [7]. Саме у 1962 р. танкер “British Signal” вперше заповнив у нафтоналивному терміналі свої резервуари чвертю мільйона барелів сирової нафти (фото 2) і взяв курс на Японію [5]. Пізніше в 1963 р. пішла наземна нафта з родовища Баб, яку перший танкер “Esso Dublin” доставив на нафтоперегінний завод в Уельсі. Нагадаємо, що основні нафтові поклади припадають на морську територію емірату, де вона відразу ж завантажується на танкери. Тому сьогодні, проїжджаючи еміратами ОАЕ, складно знайти урбаністичні види з нафтовими полями, звідки вишки качають нафту.

У той час керував шейх **Шахбут**, який не ризиковав мати справу з компаніями з видобутку нафти і ставився з сумнівом до такої перспективи. Наймолодший з його братів, шейх **Заїд бін Султан Аль Нахайян** (фото 3, [11]), навпаки уважав, що така позиція стримує розвиток Абу-Дабі.

Фото 2. Британський танкер “British Signal” під час першої в історії Абу-Дабі заправки в нафтовому терміналі на о. Дас. 1962 р. Видніються ліворуч порт Міна (на початку розвитку інфраструктури порту) і праворуч — набережна Корніш [5]

Фото 3. Шейх Заїд бін Султан Аль Нахайян. Однією з пристрастей шейха було полювання з соколом. Для бедуїнів таке полювання давало змогу отримати їжу в пустелі (зайці, птахи тощо). Сьогодні в Абу-Дабі працює одна з провідних у світі клінік із лікування птахів [11]

У результаті сімейних перемовин 6 серпня 1966 року керувати еміратом починає **Заїд бін Султан Аль Нахайян**. Шейх, який вів кочове життя бедуїна і ніколи не відвідував школу, а освіту здобув за Кораном, зробив перші кроки, щоб вивести емірат із похмурого середньовіччя. Шейх **Заїд** не мав університетської освіти, але саме він взяв курс на створення сучасної інфраструктури та створення умов комфортного життя для мешканців емірату. Лише сорок років тому місцеві бедуїни вели примітивний побут кочівників, боролися за фізичне виживання між безплідною пустелею і морем. Вони не мали власних грошей, не носили взуття, не знали міст, годинників, мила та рушника. Вони знали одного господаря — шейха —

Фото 4. Сторожева вежа на острові Кор Аль Макта. Звідси походить і назва каналу, який відокремлює острів Абу-Дабі від материка. Цьому об'єкту понад 200 років. Ще у 1960-х тут несли дозор солдати, охороняючи острів від грабіжників. Майже по центру вежі розташований єдиний вхід—вихід. Загарбник не міг легко потрапити до вежі, оскільки вхід розташовувався високо. Охорона ж мала щось на зразок мотузкових сходів, якими мала змогу спуститися на землю. 1930-ті роки

Фото 5. Перший міст, який з'єднує острів і материк. Звела його австрійська компанія *Vaagner Biro*. Ініціатором будівництва був шейх Заїд. Праворуч від мосту — вежа на острові Кор Аль Макта. Попереду пустельним виглядає Абу-Дабі. Приблизно 1967 р.

Фото 6. Відреставрована вежа на острові Кор Аль Макта. 1970-ті роки

та одну книгу — Коран. Найбільшими цінностями для них були верблюд, фінікова пальма і море, де добувалися перли. Недарма в музеї-форті Аль Фаджілі, що в Дубаї, цілі зали відведені на експозицію побуту ловців перлів на човнах Доу, верблюжим базарам і зображенню життя в оазисах пустелі [8]. Ще у 1950-х роках мешканці Абу-Дабі не мали лікарень і шкіл, крім релігійного медресе, де був один учитель-мулла. Абсолютна більшість була безграмотною, одиниці вчилися за Кораном. Бедуїни не задокументовували історичні події, не вели реєстрацію народжень, смертей і шлюбів. Навіть договори не реєструвалися належним чином, — у результаті цивілізовані європейці часто обманювали місцевих вождів. Перша світська школа була відкрита в 1959 році. Перші списані військові вантажівки і всюдиходи з'явилися в другій половині 1950-х років [2].

У 1961 році шейх *Заїд* побудував першу в Абу-Дабі глиняну дорогу. Було електрифіковано палац правителя за допомогою пересувного генератора. Фотографії 4—7 демонструють розвиток однієї і тієї ж території Аль Макта, що з'єднує острівний Абу-Дабі з материком, де був зведений перший міст за наказом шейха *Заїда*.

У 1968 р. Велика Британія оголосила про намір відмовитися від військової присутності в зоні Перської затоки, що робило емірати вразливими для зовнішнього втручання. Шейху *Заїду* вдалося переконати народи еміратів та інші правлячі сім'ї про доцільність об'єднання у федерацію, що було непростим. Шейхи інших еміратів були налаштовані підозріло і скептично, бо федерація послаблювала їхню особисту владу [2].

2 грудня 1971 року після титанічних зусиль з боку шейха *Заїда* були засновані Об'єднані Арабські Емірати, до складу яких увійшли сім еміратів: Абу-Дабі, Дубай, Шарджа, Аджман, Рас-аль-Хайма, Умм-аль-Кувейн і Фуджейра, — за винятком Бахрейну і Катару, які проголосили незалежність після виведення британських військ.

Фото 7. Міст Аль Макта зі зростанням автомобільного трафіку розширили до 4 смуг. Важливо, що при проектуванні та конструюванні мосту були враховані кліматичні особливості ОАЕ: міст розраховано на 55-градусну спеку. 2015 р., фото автора

Фото 8. Аеропорт в Абу-Дабі. 1963 р.
Тепер в Абу-Дабі функціонують два аеропорти: старий, що розташовано на острові Абу-Дабі (Аль Батин) і який обслуговує чартерні рейси; міжнародний, що розташований в 30 хв. їзди від острова Абу-Дабі

Фото 9. Крім цих двох аеропортів, у 2017 році планується ввести в експлуатацію новий міжнародний аеропорт Абу-Дабі "Мід Філд". Наприкінці 2015 р. майже збудовано головний термінал. Фото автора

Фото 10. Вулиця Корніш в Абу-Дабі. 1940-ті роки.
Традиційні хатини "барасті", зроблені з пальмового листа. Ліворуч, на піску, стоять човники "Доу", що використовувались, переважно, для риболовлі та ловцями перлин

Фото 11. Перші будівлі на Корніші в Абу-Дабі. 1970-ті роки.
"Корніш" з арабської — набережна, тож, наприклад, в Омані, Катарі завжди є вулиця з назвою Корніш, що свідчить про її сусідство з водою

Фото 12. Вулиця Корніш у 1988 р. Фонтан "Вулкан"

Фото 13. Набережна Корніш у 2000-х роках. Праворуч — штучний острів Лулу

Тож, на час створення ОАЕ, міністрам першого федерального уряду було понад тридцять років. Їм довелося вести нелегку боротьбу з пережитками, бо населення зі своїми проблемами звикло звертатися до вождя племені, а не до офіційних бюрократичних державних установ. Особливо великі труднощі виникли через необхідність заручитися довірою кочових племен пустелі, яких релігія і культура закликали служити тільки двом силам — Аллахові і вождю племені. Крім того, хоча емірати перебували на невеликих відстанях один від одного, інформаційна ізоляція до об'єднання була повною.

Шейху *Заїду* довелося докласти чималих зусиль, щоб народ перейшов від племінної залежності до довіри новій державі, коли сусіди не були потенційними ворогами, а ставали співвітчизниками.

Шейх почав своє правління з безпрецедентного на той час акту щедрості та доброї волі. Він відкрив палацову скарбницю і роздав накопичені шейхом *Шах-буттом* (старшим братом) гроші, отримані еміратом за експорт нафти. Кожен, хто потребував, міг отримати гроші. І не тільки з емірату Абу-Дабі.

Розпочалося будівництво аеропортів (фото 8, 9). У столиці емірату зносилися хатини "барасті", за що держава видавала щедрі грошові компенсації, за яку можна було збудувати сучасне житло і відкрити нову справу. Фотографії 10—19 демонструють етапи змін "зовнішності" вулиці Корніш.

Фото 14. Вежі “Етіхад”. Завдячують своїй назві державній авіакомпанії ОАЕ. 2015 р., фото автора

Фото 16. Перетин Корнішу і вулиці імені шейха Заїда бін Султана. 2015 р., фото автора

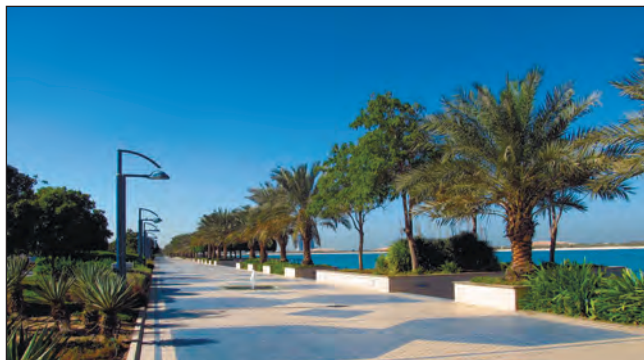

Фото 15. На Корніші поряд із пішохідною частиною є велодоріжка. 2015 р., фото автора

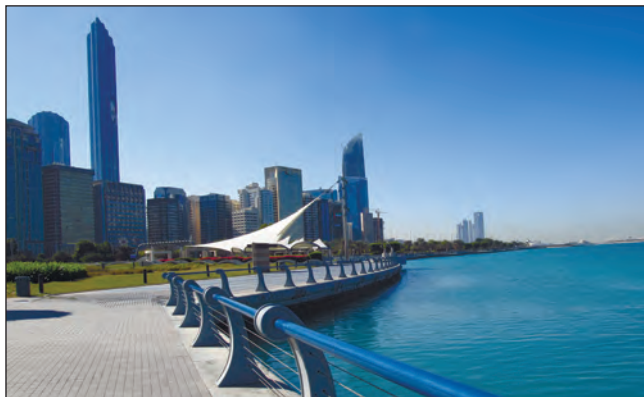

Фото 17. На Корніші розташовано два відкритих пляжі, майданчики з різними спортивними знаряддями. Ліворуч видно один із найвищих будинків Абу-Дабі — Міжнародний торговельний центр, поруч із ним розташовано “сук” (з арабської — “базар”). 2015 р., фото автора

Фото 18. Семизірковий палац Еміреїтс в Абу-Дабі (західна частина Корнішу). Поряд знаходиться палац шейха (заборонено фотографувати зблизька) та Маріна-мол — величезний торговельний комплекс. 2015 р., фото автора

Фото 19. Вигляд хмарочосів з Корнішу. Посередині фото — будівля національного банку Абу-Дабі. 2015 р., фото автора

Звісно, що на початку виникало багато труднощів. Бедуїни не звикли володіти і розпоряджатися великими сумами грошей. І якщо більшість витратило гроші на будівництво нових будинків, то деякі прямували в автосалони і купували дорогі автомобілі, які в умовах бездоріжжя швидко перетворювалися на металобрухт. Потрібен був час, щоб бедуїни усвідомили значення грошей і матеріальних цінностей. Але у свідомості громадян еміратів назавжди залишилося переконання, що нафтове багатство було поділене між усіма, а не привласнене правлячою родиною.

Лише три покоління тому західний край острова Абу-Дабі містив лише хатини “баласті” і не мав ані зелених насаджень, ані доріг. А сьогодні це — один із найдорожчих в світі районів. Довжина вулиці Корніш становить приблизно 8 км, до 20 % території вулиці вкрито зеленими насадженнями (фото 14—19).

Фото 20. Трансформація пустелі у зелені ліси, що розпочав шейх Зайд у 1960-х роках

До речі, про воду. Своїм водопостачанням Абу-Дабі зобов'язаний геологічній особливості. Річ у тім, що вся Аравійська плита нахилена з заходу на схід, так що вся вода дощів, котрі випадають високо в горах Оману та Ємену, повільно стікає по водоносному горизонту під Аравійською пустелею і приблизно за тисячоліття досягає оазисів у східній і південно-східній частинах Аравії. Завдяки такому явищу забезпечуються водою Катар, Бахрейн та емірати ОАЕ [7] (фото 20—24). Нафтові поклади так само зосереджені в цих країнах. Султанат Оман і Єменська республіка, які розташовані на півдні аравійської платформи, чорного золота в таких обсягах позбавлені. А от трубки, як зображено на фото 21, підведені до рослин не тільки в самому місті, але і в пустелі.

Фото 21. Верблюди дорогою до Ліві, які випадково вийшли за загороження. Між деревами та кущами можна помітити чорні трубки для підведення води

Фото 22. Один із оазисів у Ліві, де розташовано маленький форт, що охороняє оазис, — природні місцевини, де рівень підземних вод вищий відносно поверхні

Фото 23. Повністю штучний оазис у Ліві — готель у вигляді форту з оазисом посеред пустелі

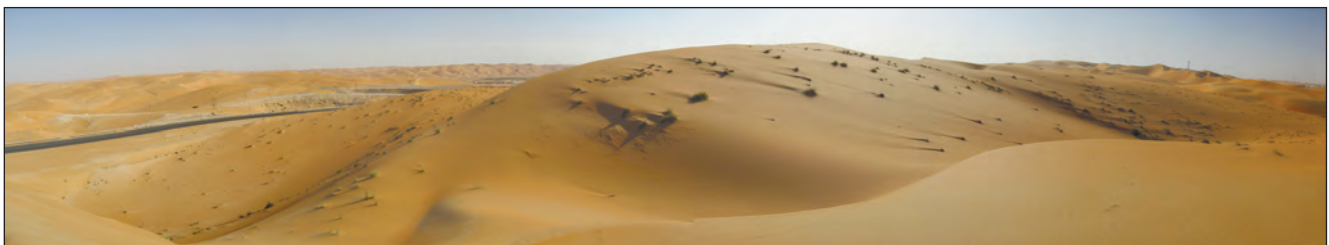

Фото 24. Панорама барханів. Варто звернути увагу на те, як змінюється колір: від блякожовтого до насиченого помаранчевого (це не ефект фотографії). Крім того, бархани мають цікаву властивість переміщуватися з часом

Фото 25. Проект філіалу Лувра в Абу-Дабі. Станом на 2015 рік купол та дороги до нього були вже збудовані. Фото автора

У 1980-х роках, в умовах значного коливання цін на нафту, економіка, що сильно залежала від нафтового ринку, переживала злети і падіння. Поступово почала утворюватися сучасна інфраструктура, а також робилися перші спроби послабити залежність від нафти. Ці зміни знаходили своє відображення в силуеті міста, що ріс угору з появою нових висотних офісних і житлових будівель.

У наш час Абу-Дабі робить все активніші спроби диверсифікувати свою нафтову економіку, розвиваючи нові проекти і напрямки. Прикладом може слугувати острів Саадіят (у перекладі означає «щастя»), який планують перетворити в центр культурного життя [8]. Наприклад, зводяться такі центри як «Лувр Абу-Дабі» [9], що є філією паризького музею Лувр (фото 25), і Музей сучасного мистецтва Гуггенхайма.

І це не єдині музейні об'єкти, що вже створені або плануються на Саадіяті. Увагу привертає і острів Яс, що розташований поруч із Саадіятом. У 2009 році в Абу-Дабі пройшов чемпіонат з автоперегонів «Формула 1» на трасі Яс Марина (фото 26). Поруч із трасою міститься «Світ Феррарі», найбільший тематичний парк, розташований у будівлі. Нагадує форму восьминога і розфарбований у традиційний червоний

колір автомобільної компанії Феррарі. Прекрасно проглядається на google maps. Відкриття автоперегонів «Формули 1» і парку розваг дозволило острову Яс перемогти у 2009 р. в номінації «Провідний туристичний об'єкт» «World travel awards» [3].

Крім того, про фінансову стабільність говорить і курс національної валюти «дірхам» до долара. За цілий рік я не побачила змін курсу навіть у сотих, він дорівнював за 1 долар США — 3,68 дірхама.

Шейх **Заїд** посідав пост Президента ОАЕ упродовж майже 38 років. 2 грудня 2001 року він був переобраний Президентом ОАЕ на сьомий п'ятирічний термін.

Шейх Заїд є ініціатором створення Великої мечеті в Абу-Дабі (інша її назва — Біла мечеть), єдиної в еміраті, відкритої для відвідин немусульманами [5]. На території мечеті проводяться екскурсії, мета яких розповісти немусульманам про ісламські канони віри. Мечеть вдень і при світі ламп у вечірній час — два різних світи (фото 27—28). На жаль, першою подією, яка була проведена на її території після відкриття, стала похоронна церемонія **шейха Заїда** в 2004 році [10]. Вхід до мечеті та на екскурсії є вільним, але працює дрес-код. Жінкам та чоловікам, якщо їхній одяг не відповідає вимогам, нададуть на тимчасове користування спеціальне чорне вбрання для жінок, абаю, та біле для чоловіків, кандуру. Заходити до головного залу для молитви у взутті заборонено, але пройти по такому килиму — неймовірно задоволення. Взагалі, до будь-якої мечеті заходити у взутті заборонено. Для цього перед входом розстелено килим, перед яким мусульмани залишають взуття і далі вже можуть зайти до мечеті. Також біля кожної мечеті розташовані вмивальники не тільки для рук, а й для ніг. Заходити брудним до мечеті — харам («гріх» з арабської).

Часто мені траплялось порівняння світу ОАЕ зі світом казок «Тисячі та однієї ночі», тож Біла мечеть Абу-Дабі дійсно справляє таке враження. Величність будівлі з куполами та мінаретами, білий мармур, а також величезна площа справляють неймовірно казкове враження. А якщо перебувати на її території під час молитви...

Фото 25. Траса «Яс Марина» в очікуванні вечора, коли почнеться старт Гран-Прі Абу-Дабі з автоперегонів класу «Формула 1». Щовівторка кожен охочий може відвідати трасу, щоб проїхатись байком, проїхати або пройти пішки під музику, що лунає з динаміків. Фото автора

Фото 27. Велика мечеть імені шейха Заїда або Біла мечеть.

По чотирьох кутах мечеті знаходяться чотири мінарети, які піднімаються приблизно на 107 м. На подвір'ї можуть розміститися до 32 тисяч людей і ще до дев'яти тисяч можуть перебувати у молебних залах. Куполи (загалом їх 82) прикрашені білим мармуром, їхнє внутрішнє художнє оформлення виконано також із мармуру, а внутрішній двір викладений кольоровим мармуром

Фото 28. Килим у Білій мечеті.

Є найбільшим у світі. Був виготовлений у священному місті Мешмед, що в Ірані. Площа килима становить 5627 кв. м, вага — 47 тонн. Над його виготовленням майже два роки працювали близько 1200 ткачів. У структурі килима — 2 268 000 вузлів

ОАЕ належить до сунітського тлумачення Ісламського релігійного напрямку. Компактні мечеті розташовані по всьому місту таким чином, що, де б не перебувала людина, в поле зору обов'язково потрапить хоча б одна мечеть (фото 29). Через встановлені на мінаретах рупори в години молитви все місто огортається молитовним співом. Заклик до молитви, намаз, здійснюваний імамом, звучить п'ять разів на добу. Фаджр — досвітня молитва, починається з появою тонкої смужки Сонця над горизонтом; Зухр — полуднева молитва, відбувається від моменту, як Сонце відхиляється від зеніту, до моменту, коли тінь від предмета стає рівною самому предмету; Аср — починається після полудневої молитви, коли довжина тіні об'єкта вдвічі перевищує висоту об'єкта; Магриб — виконується після закінчення надвечірньої молитви Аср, тобто коли сонце повністю опуститься нижче від горизонту; Иша — нічна молитва, починається відразу ж після закінчення часу намазу Магриб. Молитви є обов'язковими і становлять другий з п'яти стовпів Ісламу. А на першому місці — Рамадан — святий піст. Усім вірянам під час Рамадану у світлу пору доби забороняється їсти, пити та курити. Те ж саме заборонено для всіх інших, хто мешкає в ОАЕ, але заборонено це робити на вулиці. Із заходом Сонця їм дозволено все, хоч до світанку. Всі супермаркети працюють, їжу купити можна. А от ресторани, що в молах, і які не мають своєї “закритої” території, змушені чекати до вечора. Якщо зали ресторанів у будівлях, тоді заклеюють вікна.

Повертаючись до архітектури мечетей, не можемо не відзначити одну з найстаріших мечетей на території ОАЕ, в еміраті Фуджейра, — мечеть Аль Бейден (фото 30). Ймовірна дата побудови — 1446 рік.

Фото 29. Класичні маленькі міські мечеті мають один мінарет і виконані в білосхожому кольорі. Якщо мечеть велика, то вона має або два, або чотири мінарети, відкриту площу та зали для молитов

По-справжньому переваги прав жінки у свободі, ніж чоловіка, можна відчутти і побачити, відвідавши ОАЕ не як турист. Як приклад, — спеціально відведені частини місць в транспорті, куди чоловік не може зайти, пляжі, деякі ресторани тощо. В Дубаї на автостанції мені треба було купити квиток на автобус. Підійшовши до каси, я вже збиралася стати в чергу, коли до мене підійшов охоронець і запросив до окремої черги (вони їх розділяють стрічками). Віконце було єдине, але тільки-но я підійшла, як черга з чоловіків відступила від віконця. В залах очікування виділені окремі зони для жінок.

У великих супермаркетах, до речі, можна знайти сметану та домашній сир від українського виробника. Попри те, що свинина заборонена Кораном, її можна купити в магазинах. Зазвичай, це невеличке приміщення з пофарбованими дверцятами і написом “не для мусульман”. Алкогольні напої продають у спеціальних магазинах із охороною ззовні, що схожі на підпільні казино. Араби також відвідують ці заклади.

Література

1. Bibby G. Looking for Dilmun. — New York, 2009.
2. Mohammed Al-Fahim. From Rags to Riches — A Story of Abu Dhabi. — Dubai, 2005.
3. Thomas G. The Rough Guide to Oman. — London, 2011.
4. World travel awards. [Ел. ресурс]. — <http://www.worldtravelawards.com/news-537>
5. Архівні матеріали. [Ел. ресурс]. — <http://www.uae-embassy.ae>
6. Велика мечеть ім. шейха Заїда. [Ел. ресурс]. — <http://www.szgmc.ae>

Фото 30. Найдавніша мечеть у місті Дібба.

Має квадратну форму, площа — 53 кв. м.

Була побудована з матеріалів, наявних в області, в першу чергу, каміння різних розмірів і глиняної цегли, покритих у багатьох шарах білого кольору штукатурки. Дах підтримуються тільки одним стовпом, розташованим у центрі. Вхід у мечеть — через двостулкові дерев'яні двері

Неординарність шейха *Заїда* як лідера, з погляду, наприклад, політичного устрою в Україні, полягає в тому, що за час свого правління він зумів не тільки показати, але й довести людям, що робота та піклування уряду зосереджено, перш за все, на населенні. Шейх *Заїд* під час свого правління заснував фінансовий фонд для інвестиційних потреб Абу-Дабі. Основний капітал було закладено від продажу нафти. Відомо, що раз на місяць корінний араб ОАЕ може записатись на прийом до шейха *Каліфу* (син шейха *Заїда* і президент ОАЕ нині) щодо особистих питань. Еміратці називають шейха *Заїда* батьком. На вулицях можна зустріти багато біг-бордів із його портретами.

Святкування Незалежності ОАЕ проходить своєрідно (окрім концертів, парадів, феєрверків): місцеві араби прикрашають свої машини портретами *Заїда* або прапором, або візерунками з національних кольорів. Машини повністю вкриті фотографіями будь-якого типу та стилю, але тільки на тему шейха *Заїда*. Приблизно від п'ятої години вечора всі виїзди з Корнішу перекривають, — рух стає можливим тільки по колу. От так машини й починають кружляти, утворюючи справжні затори. Мешканці вишиковуються над бордюрами і починають розбризкувати гуму з балончиків. Свято триває понад чотири години...

Вочевидь, за 45 років свого існування ОАЕ стали найбільш розвинутою країною арабського, і не тільки, світу щодо поглядів на життєві норми та соціальні впровадження. ■

(Продовження — в наступному випуску)

7. Історія першої нафти. [Ел. ресурс]. — <http://www.adma-opco.com/>
8. Бредлі К. Абу-Дабі: путеводитель. М.: ФАИР, 2014.
9. Острів Саадіят. [Ел. ресурс]. — <http://www.saadiyat.ae>
10. Філіал Музею Лувр в Абу-Дабі. [Ел. ресурс]. — <http://www.thenational.ae>
11. Шейх Заїд бін Султан Аль Нахайян. [Ел. ресурс]. — <http://www.ourfatherzayed.ae>